

3-4
2021

ISSN 0132-618x
1928-жылдан баштап чыгууда

ЭЛ АГАРТУУ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИНИН
“АРДАК БЕЛГИСИ” ОРДЕНДҮҮ ИЛИМИЙ-ПЕДАГОГИКАЛЫК ЖАНА МЕТОДИКАЛЫК
ЖУРНАЛЫ

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ И МЕТОДИЧЕСКИЙ ОРДЕНА «ЗНАК ПОЧЕТА» ЖУРНАЛ
МИНИСТЕРСТВА ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL AND METHODOLOGICAL ORDER "BADGE OF HONOR" MAGAZINE
OF THE MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Редколлегия

1. **Анаркулов Х.** – педагогика илимдеринин доктору, профессор.
2. **Акматалиев А.А.** -филология илимдеринин доктору, академик
- 3.**Биялиев К.** - педагогика илимдеринин доктору.
4. **Исаков К.** - филология илимдеринин доктору, профессор.
5. **Ишекеев Н.** – педагогика илимдеринин доктору, профессор.
6. **Ниязов Т.** – география илимдеринин кандидаты, профессор.
7. **Оморов И.** - география илиминин кандидаты.
8. **Өмүрбеков Т.** –тарых илимдеринин доктору, профессор.
9. **Соронкулов Г.** – педагогика илимдеринин кандидаты.
10. **Тайтелиев Ч.** –“Эл агартуу” журналынын баш редактору.

Редколлегия

1. **Анаркулов Х.** – доктор педагогических наук, профессор.
2. **Акматалиев А.А.** –доктор филологических наук, академик.
- 3.**Биялиев К.** - доктор педагогических наук .
4. **Исаков К.** - доктор филологических наук, профессор.
5. **Ишекеев Н.** – доктор педагогических наук, профессор
6. **Ниязов Т.** – кандидат географических наук, профессор.
7. **Оморов И.** - кандидат географических наук .
8. **Өмүрбеков Т.** –доктор исторических наук, профессор.
9. **Соронкулов Г.** – кандидат педагогических наук.
10. **Тайтелиев Ч.** –гл. редактор журнала “Эл агартуу”.

Editorial board

1. **Anarkulov H.** - doctor of pedagogical sciences, professor.
2. **Akmataliev A. A.**- doctor of philological sciences, academic.
3. **Biyaliev K.** - Doctor of Education.
4. **Isakov K.** - Doctor of Philology, Professor.
5. **Ishekeev N.** - doctor of pedagogical sciences, professor.
6. **Niyazov T.** - Candidate of Geographical Sciences, Professor.
7. **Omorov I.** - Candidate of Geographical Sciences.
8. **Omurbekov T. A.** - doctor of historical sciences, professor.
9. **Soronkulov G.** - PhD.
10. **Taiteliev Ch.** - main editor of magazine "El agartuu".

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ОКУТУУ ОРУС, ӨЗБЕК, ТАЖИК ТИЛДЕРИНДЕ ЖҮРГҮЗҮЛГӨН
МЕКТЕПТЕРДИН V- XI КЛАССТАРЫ ҮЧҮН КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫН ОКУТУУ БОЮНЧА 2022-
2023-ОКУУ ЖЫЛЫНА**

КАРАТА МЕТОДИКАЛЫК СУНУШТАР

I.Жалпы маселелер. Маселенин өстүрөт, өздөрүнүн эне тилинде үйрөнүп жаткан чыгармалар менен кыргыз адабиятынын
актуалдуулугу. чыгармаларын салыштырып көрүү

Мектеп курсунда тигил же бул элдин адабиятын окуу (маселен кыргыз орус адабиятын, Кыргызстандагы башка улуттар кыргыз адабиятын) – бул тексттерди гана өздөштүрүп алуу дегендик эмес, ошол тексттерде камтылган улуттук салт, адат, эл, улут маданиятын, этнопедагогикасын, тарыхын үйрөнүү дегендик. Ушул позициядан алып караганда Кыргызстанда мамлекеттик тил болгон кыргыз тилин терең өздөштүрүү үчүн кыргыз адабиятын окуп үйрөнүүгө чоң маани берилет. Башкача айтканда, тил аркылуу адабиятты терең өздөштүрүү процесси жүрүшү керек.

Кыргыз адабиятын окутуу методдору, формалары менен каражаттары **предметтик стандартка, адабий билим берүүнүн концепциясына жана программага** ылайыкталып түзүлөт жана ошого жараша орто мектептерде окуу процесси жүргүзүлөт. Адабий билим берүүнүн **концепциясында** окутуу орус, өзбек жана тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептер үчүн да алгылыктуу пикирлер айтылган. Кыргыз эмес топтордо, класстарда, мектептерде кыргыз адабиятын окутуу Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тилин ар тараптуу жана терең үйрөнүү максатын көздөйт. Анда адабий материалдар тил үйрөнүүгө көмөктөшүүгө тийиш болгондуктан чыгармалар кеңири адабий-теориялык жана тарыхый талдоого алынбайт да, этномаданий, этнопедагогикалык, лингвистикалык маанисине өзгөчө басым жасалат. Окуучулар бул сабактарда полимаданий инсан катары өзүн калыптандырууга багыттап, башка улуттук руханий байлыктарды өздөштүрүү сезимин

өстүрөт, өздөрүнүн эне тилинде үйрөнүп жаткан чыгармалар менен кыргыз адабиятынын чыгармаларын салыштырып көрүү компетенттүүлүктөрү калыптанат, жалпы улуттарга мүнөздүү, жалпы адамзаттык баалуулуктарды үйрөнөт. Бул курста орус класстарга орус жазуучуларынын, өзбек класстарында өзбек классиктеринин, тажик мектептерде тажик жазуучуларынын чыгармаларын да кыргыз тилинде кыргыз адабияты предметинде сунуш кылууга болот. Мында маданияттардын диалогу ишке ашып, кыргыз адабияты маданияттаануу функциясы менен өзгөчө көрүнүүгө милдеткер.

Кыргыз Республикасынын Президентинин “Инсандын руханий адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндөгү” Жарлыгында “жогорку моралдык ченемдерди, каада-салттарды, салттуу болгон үй-бүлөлүк жана коомдук баалуулуктарды, сергек жашоону өздөштүрүү, Кыргызстан элдеринин маданияттарынын дөөлөтүн, кайталангыстыгын жана бирдиктүүлүгүн чагылдырган жалпы адамзаттык баалуулуктардын системасына өтүү аркылуу жарандарды тарбиялоону колдоо” иши мамлекеттик ички саясаттын эң бир приоритеттүү багыты катары белгиленди.

Бүгүнкү күндө өлкөдөгү руханий, нравалык, адеп – ахлактык, моралдык өксүктүк өкүм сүрүп турган шартта адамзаттык баалуулуктардын нарк-насилдин негизинде билим берүүдө, тарбиялоодо жаштардын руханий маданиятын, жарандык руханий кайра жаралуусун калыптандырууда өтө маанилүү болуп, мамлекеттин түпкү элинин адабиятын компетенттүүлүккө негиздеп окутуу – бүгүнкү күндүн олуттуу, актуалдуу маселеси.

Кыргыз адабиятын окутуу мамлекеттик эмес тилде жүргүзүлгөн мектептерде (орус, өзбек, тажик) кыргыз тилинде колдонууга, көркөм чыгармалар, аларда жаткан өзөктүү идеялар, көркөм образдар, көркөм сөз каражаттары аркылуу мамлекетибиздин мекенчил жаранын, чыныгы атуулун тарбиялоо милдети турат. Кыргыз адабияты предмети окуучунун жазуу жана оозеки речь маданиятын өстүрүүгө жардам берүүнүн, тилдик билимин турмушта көрсөтүүнүн жакшы мүмкүнчүлүгү экендиги талашсыз. Ошол тил аркылуу алар кыргыздын улуттук өзгөчөлүктөрүн өздөштүрүшөт.

Окутуу орус, өзбек жана тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептин адабият мугалими элде мурда кыргыз улутунун маданиятын, салт – жөрөлгөлөрүн, адат – нускасын таратуучу болушу шарт. Бул адабият сабактарындагы көркөм образдар, автордун тили аркылуу ишке ашырылышын эсте тутканы дурус. Балдар көркөм чыгарманы үйрөнүп жатып оозеки жана жазуу речинин сабаттуулугун камсыз кылсын.

Окутуу процесси орус тилинде жүргүзүлгөн мектептер үчүн түзүлгөн программада да ушул маселе баса белгиленген, анда минтип жазылат: “Эң негизгиси окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин окуучулары кыргыз адабиятынын тарыхын, теориясын толук терең билип, чыгармага адабий талдоо жүргүзүү эмес, башкысы – бөтөн тилди үйрөнүү көндүмдөрүн жатыктыруу, тилдик билимин практикада текшерип көрүү жана байытуу. Демек, кыргыз адабияты сабактары ушул милдетти аркалоону башкы максат кылып койду”¹ Экинчи жагынан, Кыргызстандагы окутуу процесси кайсыл тилде жүргүзүлгөнүнө карабастан (буга орус, өзбек, тажик тилдери да кирет) мектеп окуучусу чейректик жана классты аяктоо сынактарына, мектепти бүтүрүү экзамендерине, ошону менен гана чектелбей республикалык жана эл аралык олимпиадаларга, эл аралык окуучулардын билим деңгээлин аныктоочу, сынактан өткөрүүчү STEAM, PISA программаларына

да даяр болгондой билим, билгичтик жана көндүм – адаттарга ээ болуулары керек. Окуучунун предметтик компетенциялары мына ушуларга багытталганы оң.

Учурдагы проблема катары буларды белгилөө зарылдыгы бар: Жогоруда айтылган окуучунун билимин текшерүүчү эл аралык программалар (STEAM, PISA) он төрт – он беш жаш курагындагы окуучулардын жалпы кругозорун, ой жүгүртүү чабытын гана аныктабайт (булар деле маанилүү фактор экендигинде талаш жок), алардын суроолорунун көпчүлүгү окуучунун функционалдык грамматикасына байланышат. Текстти окуп, окуганы кайрадан айтып бере алуусу (кайтарым байланыш), текст боюнча түзүлгөн суроолор менен тапшырмаларга туура жооп берүүсү, керек учурда ошол өздөштүргөн текстинен керектүү цитаталарды пайдалануу көндүмдөрүнө басым жасалат, мына ушул маселе азыр Кыргызстандын билим, тарбия берүү системасындагы негизги проблема. Мектеп курсунда окутулуп жаткан ар бир предметте текст болот, алар предметтин спецификасына ылайык ар кандай мазмунда, ар кандай көлөмдө болушу мүмкүн. Ошого карабай ар бир предмет мугалими текстти өздөштүрүү маселесин биринчи планга койгону туура. Бул жалаң эле кыргыз тили менен адабияттын объектиси эмес.

II. Кыргыз адабияты предметин өздөштүрүүнүн өзгөчөлүктөрү.

Мында окутуу процесси мамлекеттик тилде эмес жүргүзүлгөн мектептерде (класстарда) кыргыз адабиятын окутуу методдору, формалары менен каражаттары *предметтик стандартка, адабий билим берүүнүн концепциясына жана программаларга ылайык, ошону менен бирге КРнын билим берүү жана илим министрлигинин иш пландарына ылайык түзүлдү.*

Соңку мезгилдердеги улуттар аралык ар кандай локалдык масштабдагы келишпестиктер, диний – радикалдык агымдардын өспүрүмдөргө, жаштарга тийгизген таасиринен улам ыймандык,

¹ Кыргыз адабиятынын програмасы: Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин V XI класстары үчүн. Түзгөндөр: А.Муратов, Р.Асакеева, Б.Кыдырбаева. – Бишкек, 2017.

адеп - ахлактык тарбия, билим берүү багытында кыргыз адабияты предметинин (адамтаануу предмети катары) ролу өзгөчө маанилүү экендиги билинди. Мында кыргыз адабияты сабагынын башкы максат-милдеттерине ылайык, негизинен, жергиликтүү элдин салтын, маданиятын, тарыхый басып өткөн жолун, элдик ишенимдерин үйрөтүү, эң башкысы, мамлекеттик тилди практика жүзүндө колдонууга багыт берүү менен көмөк көрсөтөт.

Ырас, кыргыз адабиятын окутуу кайсыл тилде жүргүзүлбөсүн, талашсыз компетенттүүлүккө негиздеп, окуучунун кайсыл улуттун өкүлү экендигине карабай инсанга багыттап окутуу маселесин мугалим эсинен чыгарбаганы шарт. Ал эми предметтик компетенттүүлүктөр боюнча *репродуктивдүү, продуктивдүү, креативдүү (чыгармачылык) сыяктуу деңгээлдерге, түпкүлүгүндө*, окуучулар ээ боло турган натыйжалар катары каралганы туура. Ушунда гана окуучу STEAM, PISA сыяктуу эл аралык билимди текшерүү программаларына даяр болот. Окуучунун окуу ишмердүүлүгүнүн натыйжасын, сапатын аныктоо ишинде предметтик компетенттүүлүк чоң мааниге ээ. Предметтик компетенттүүлүк ар бир сабакта, окуу жана практикалык ишмердүүлүктө ар дайым иш жүзүнө ашырылып турганда гана калыптандырылат.

Окурмандык компетенттүүлүк – адабий чыгарманы эстетикалык өздөштүрүүгө жөндөмдүүлүк, искусствонун башка түрлөрүнүн катарында адабияттын өзгөчөлүгү жөнүндө түшүнүгүн калыптандыруу, образдуу сөздүн көркөм көп маанилүүлүгүн, ассоциативдүүлүгүн, көрүү жана угуу дааналыгын ачуу аркылуу образдык сөздү түшүнүү жана инсандык деңгээлде өздөштүрүү, теориялык –адабий түшүнүктөр жөнүндө үйрөнүүчү предмет катары эмес, көркөм чыгарманы түшүнө билүүгө жардамдашкан курал, каражат катары түшүнүктү өнүктүрүү.

Баалуулук – дүйнө таанымдык компетенттүүлүк – адабиятта чагылдырылган адеп-ахлактык баалуулуктарды жана дүйнө тааным

категорияларды түшүнүү, ушул баалуулуктарга өзүнүн мамилесин аныктоо жана негиздөө, гуманисттик адеп-ахлактык позицияларга бек туруу;

Адабий – чыгармачылык компетенттүүлүк – ар түрдүү типтеги дил баяндарды жана түрдүү жанрдагы жана формадагы адабий чыгармачыл иштерди жазууга жөндөмдүүлүк.

Бүгүн адабият мугалиминин максаты менен милдеттери окуучуларына супсак маалыматтардын жыйындысын, топтомун шыкап коюу эмес. Учурдагы билим берүүнүн максаты – бул сынчыл ойлому өнүккөн инсанды тарбиялоо жана окутуу менен бирге окуучулардын ойлонууга болгон муктаждыгын, ар кандай кырдаалды талдоого жана аларды туура баалоого, ар түрдүү маселелерди чечүүнүн оптималдуу жолун табууга үйрөтүү. Мындай методдор окутуу кайсыл тилде жүргүзүлгөнүнө карабай азыркы дидактиканын башкы талаптарынын бири.

Кыргыз адабиятын окутуу иштери педагогика илиминин жалпы, атайын жана жеке методологиясынын жоболоруна негизделет. Кыргыз адабиятын окутуу процессинде инсанга багытталган окутууга өзгөчө маани берилет. Кыргыз адабиятын окутууга коммуникативдик мамиле жасалып, окутуунун объектисин көркөм текст түзүүсү, ал эми сабак процесси жандуу сүйлөшүү, талдоо, талкуулоо, баяндоо иштери, чыгармаларга карата эссе же пикир жазуу, аргументтөө аркылуу жүргүзүлүшү шарт.

Адабиятты окутуу методикасында методдор тууралуу түшүнүктөр ар дайым эволюциялык аракетте болуп, улам жаңы ойлор менен толукталып келгендиги байкалат. Эвристикалык, изилдөөчүлүк, репродуктивдүү, долбоорлоо, стандарттык эмес сабактын формалары, интерактивдүү ж.б. методдор аркылуу кызыктыруучу окутуу чөйрөсүн түзүү, шыктандыруу окуучулардын натыйжалуу билим алышына өбөлгө түзөт. Электрондук окуу комплекстерин, онлайн тесттерин колдонуу, видеосабактарды көрүү менен кайтарым байланыш түзө билүү да күндүн актуалдуу талаптарына ылайык.

III. Кыргыз адабиятын бөтөн улуттарга окутуунун максат – милдеттери.

Кыргыз адабияты предметинин башкы максаты – кыргыз адабий казынасын кыргыз тилинде тааныштыруу аркылуу кыргыз адабияты тууралуу мекендеш окуучулардын жалпы түшүнүктөрүн калыптандыруу, кыргыз тилинен алган билимдерин, оозеки жана жазма речин өстүрүүгө көмөктөшүү, адабий чыгармалар боюнча түпкү элдин жалпы улуттук, этнографиялык, этнопедагогикалык өзгөчөлүктөрүн, менталитетин, психологиясын таанып билүү, адабияттын адептик, эстетикалык, гедонисттик, тарбиялык, дүйнө таануучулук жана билим берүүчүлүк таасирин өзгө улуттун жаштарына сиңдирүү; алардын адабий – теориялык, маданий, коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн жогорулатуу.

Окутуу орус, өзбек, тажик тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз адабиятынан билим берүүнүн милдеттери төмөнкүлөр:

- кыргыз адабиятын окутуу менен мектеп чөйрөсүндө мамлекеттик тилдин кеңири колдонулушун камсыз кылууга жетишүү;
- окуучуларды кыргыз фольклору, эл акындарынын чыгармалары жана профессионал жазма адабияттын мыкты үлгүлөрү менен тааныштыруу;
- жаш муундарды жашап жаткан мамлекетинин негизги улуттук маданиятын, тарыхын сыйлоого үйрөтүү, өлкөнүн улуттар аралык тили катары мамлекеттик тилди сезе билүүсүнө жетишүү;
- кыргыз адабиятын окуу аркылуу мамлекеттик тилдин кадыр – баркын көтөрүү;
- кыргыз адабияты сабагында чыгармаларды окуу, түшүнүү, түшүнгөнүн айтып берүү деңгээлине жетишүү;
- мамлекеттик тилде өз оюн сабаттуу жаза билүүгө үйрөнүү;
- кыргыз адабияты аркылуу улуттарды, элдерди урматтоо сезимдерин калыптандыруу, өстүрүү.

IV. Окутуу орус, өзбек, тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептердеги кыргыз адабияты предметин окутуудагы айрым проблемалар:

Азыркы учурда Кыргызстанда мамлекеттик тилде кыргыз адабиятын окутуу бир топ аймактардагы мектептерде такыр баштала элек, айрым жерлерде бардык класстарда окутулганы менен окуучунун да мугалимдин да колдорунда окуу китептери жок. Ал эми республиканын айрым региондорунда мектептин бешинчи – алтынчы класстарынын гана окуу китеби бар болгондуктан кыргыз адабияты ошол класстарда гана окутулуп, андан жогорку класстардагы адабият сабагынын сааттарын кыргыз тилине ыйгарып алышкан, бул чоң проблема.

- Окутуу орус, өзбек жана тажик мектептер үчүн жарык көргөн кыргыз адабияты окуу китептеринин, хрестоматиялардын сапатын жогорулатуу, айрымдарын кайрадан ажып чыгуу зарылдыгы бышып жетилди;
- кыргыз адабиятын окутууга карата методикалык колдонмолордун, окуу куралдарынын жетишсиздиги;
- окутуу орус, өзбек, тажик мектептеринде иштеген кыргыз тили жана адабияты мугалимдеринин алдыңкы тажрыйбаларынын жайылтылбай жатышы;
- мугалимдерге керектүү кошумча адабияттардын, дидактикалык материалдардын жетишсиздиги;
- кыргыз адабияты сабагында техникалык каражаттардын, көргөзмөлүүлүктүн (электрондук окуу материалдары, мультимедиялык материалдар, аудиотексттер, көркөм жана окуу боюнча видеофильмдер ж.б.) жетишпестиги ж.б.

V. Окуу планындагы өзгөрүүлөр жана кошумчалар тууралуу.

Кыргыз адабияты предмети боюнча окутуу орус, өзбек жана тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептерде, V класстан XI класска чейин ар бир

класста жумасына 1 сааттан окутулат, быйылкы окуу жылынан тартып бир гана тогузунчу класска 2 саат берилди. Демек, бул окуу жылында кыргыз адабияты сабагында окуу сааттарында өзгөрүү дээрлик жок. Кыргыз адабияты предметин натыйжалуу окутуу, бир гана окуу китебин колдонуу жетишсиз, ошондуктан мугалимдин учурдун талабына ылайык болгон, башка кошумча адабияттарды да, тексттер жыйнактарын да, аудио – видео каражаттарындагы керектүү материалдарды колдонуусу сунуш кылынат.

VI. Мугалимдер пайдаланууга сунуш кылынуучу окуу программалары.

2022-2023-окуу жылында Кыргыз адабияты предметин окутуу кыргыз адабиятынын предметтик стандарттарынын жана программалардын негизинде жүргүзүлөт. Кыргыз адабият боюнча предметтик стандарттын өзгөчөлүгү – анын компетенттүүлүккө негизделип түзүлгөндүгүндө. Стандарт мугалимди предметти окутууда реалдуу натыйжага жетишүүгө багыттайт.

Кыргыз адабиятынын окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептер үчүн түзүлгөн программа (түзүүчүлөр: А.Муратов, Р.Асакеева, Б.Кыдырбаева) ушул окуу жылында да күчүндө. Ал эми орус, өзбек жана тажик мектептеринде окутуу V-IX класстары боюнча түзүлгөн программа авторлор: С. Байгазиев, А. Муратов, Б. Абдухамидова, К.Акматов, ал эми X-XI класстар үчүн өткөн окуу жылында колдонулган окуу программа жетекчиликке алынат. Экинчи, альтернативдүү программа катары окутуу процесси орус тилинде жүргүзүлгөн мектептер үчүн колдонулуучу программа, авторлору: А.Муратов, К.Акматов. Ал эми, тажик мектептери үчүн окуу программасы, өзбек мектептери үчүн түзүлгөн окуу программалары жетекчиликке алынат. Мамлекеттик компоненттеги Кыргыз жана дүйнөлүк адабиятына берилген сааттарда өзгөрүүлөр болгон жок.

VII. Август кеңешмелеринде окутуу процесси орус, өзбек жана тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептердин кыргыз адабияты мугалимдеринин секциялык иштеринде талкуулоо үчүн сунуштар:

1.Кыргыз адабиятын окутуу, орус, өзбек, тажик тилдүү мектептерде жүргүзүлгөн окутуунун нормативдик документтери (предметтик стандарт, окуу программалары жана окуу китептери), алардын учурдагы абалы;

2.Кыргыз Республикасынын Президентинин “Инсандын руханий, адеп – ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндөгү” Жарлыгын жана “инсандын руханий, адеп – ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндө концепциясынын” ишке ашырылышын дагы бир ирет терен талкуулоо;

3.Окутуу орус, өзбек, тажик мектептеринде кыргыз адабияты боюнча ар бир темага 2-3, ашып кетсе 4 саат каралган. Мугалим биринчи саатын чыгарма жөнүндө обзордук гана маалымат берип, калган сааттарды көркөм текст менен иштөө иштерине арнаганы максатка ылайык.

4.Бир же драма жанрындагы мурастарды толук окутуу (жаттаттуу) кайра айтып берүү сыяктуу кайтарым байланыш түзүү методдорун колдонуу зарыл.

5.Проза болсо, көркөм тексттен үзүндүлөрдү окутуу, мунун натыйжасында окуучунун оозеки речин калыптандыруу процесси жүрөт, адабият сабактарында жазуу иштерине да маани берүү зарылдыгы бар.

6.Окутуу орус, өзбек жана тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептердин мугалимдеринин кыргыз адабияты сабагындагы сөздүк жумуштары, аларды жүргүзүүдөгү иш тажрыйбаларды ортого салуу;

7.Кыргыз адабияты сабактарында негизги жана предметтик компетенттүүлүктөрдү калыптандыруу маселелери;

8.Орус, өзбек, тажик тилдүү мектептерде кыргыз адабиятын мамлекеттик тилде окутуу процессиндеги проблемалар тууралдуу;

9. Учурдагы мектепти бүтүрүүчүлөрүнүн сүйлөө жана жазуу маданиятынын талапка жооп бербей жатышынын себептери.

10. Кыргыз адабияты сабагында техникалык каражаттарды, көргөзмөлүүлүктү пайдалануунун усулдары (“Steam” платформасын колдонуу, электрондук окуу материалдары, мультимедиялык материалдар, аудиотексттер, көркөм жана окуу боюнча видеофильмдер ж.б.).

11. Окутуу орус, өзбек, тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептердеги

кыргыз адабияты предметинин программалык мазмуну, алар боюнча жазылган окуу китептеринин абалы боюнча сунуштарды ортого салуу.

Түйшүктүү ишчииздерге ийгиликтерди каалаймын. Талкуунун жыйынтыктарын, суроолорду жана сунуштарды Кыргыз билим берүү академиясына жиберсеңиздер болот. Дареги: Бишкек шаары, Эркиндик бульвары 25. Байланыш үчүн: (0312) 62- 23-72. ali.turdugulov@inbox.ru

Турдугулов А.Т. ,
филология илим доктору, профессор,
КББАнын башкы илимий кызматкери
Бишкек, 2022-жылдын 6-июну.

ПЕДАГОГИКА ИЛИМДЕРИ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCE

Оторбаев Б. К.

*Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин
 профессору, педагогика илимдеринин кандидаты, Бишкек ш.,
 otorbaev59@mail.ru*

**«ИНТЕРАКТИВ» ТҮШҮНҮГҮ ЖАНА ОКУТУУДАГЫ ИНТЕРАКТИВДҮҮЛҮК: АДАБИЯТТЫ
 МЕКТЕПТЕ ИНТЕРАКТИВДҮҮ ОКУТУУ**

Оторбаев Б. К.

*профессор Кыргызского национального университета имени Ж.Баласагына,
 кандидат педагогических наук, г. Бишкек,
 otorbaev59@mail.ru*

**ПОНЯТИЕ «ИНТЕРАКТИВ» И ИНТЕРАКТИВНОСТЬ В ОБУЧЕНИИ: ИНТЕРАКТИВНОЕ
 ПРЕПОДАВАНИЕ ЛИТЕРАТУРЫ В ШКОЛЕ**

Otorbaev B. K.

*Professor of the Kyrgyz National University named after
 Zh. Balasagyna, Candidate of Pedagogical Sciences, Bishkek,
 otorbaev59@mail.ru*

**THE CONCEPT OF "INTERACTIVE" AND INTERACTIVITY IN LEARNING: INTERACTIVE
 TEACHING OF LITERATURE AT SCHOOL**

Аннотация: Макалада «интерактив» түшүнүгү жана окутуудагы интерактивдүүлүк тууралуу кеп болот. Мектепте адабиятты интерактивдүү окутуунун маани-маңызы, сабак процесси катары алып барылыш өзгөчөлүктөрү анализге алынат. Окуучуларды сабакка кызыктыруу, аларга азыркы заман талаптарына ылайык билим берүү маселеси жылдан жылга татаалдашып бара жаткандыгын эске алуу менен, аларды натыйжалуу чечүүнүн жолдору талкууга алынат.

Түйүндүү сөздөр: интерактивдүү окутуу, адабият сабагы, интерактивдүү окутуунун маани-маңызы, ыктыярдуу кызматташуу, педагогикалык процесс, интерактивдүү метод.

Аннотация: В данной статье речь идет о понятии "интерактив" и о интерактивных методах в обучении литературе. Анализируется сущность интерактивного преподавания литературы в школе, изменяющаяся модель преподавания в качестве учебного процесса. Учитывая, что вопрос привлечения учащихся к занятиям и предоставления им образования в соответствии с современными требованиями из года в год становится все более сложным, будут обсуждаться пути их эффективного решения.

Ключевые слова: интерактивное обучение, урок литературы, сущность интерактивного обучения, добровольное сотрудничество, педагогический процесс, интерактивный метод.

Abstract: This article is about the concept of "interactive" and interactive methods in teaching literature. The essence of interactive teaching of literature at school, the changing model of teaching as an educational process is analyzed. Taking into account that the issue of attracting students to classes and providing them with education in

accordance with modern requirements is becoming more and more difficult from year to year, ways of their effective solution will be discussed.

Keywords: interactive learning, literature lesson, the essence of interactive learning, voluntary cooperation, pedagogical process, interactive method.

1. «Интерактив» түшүнүгү жана окутуудагы интерактивдүүлүк. Мектепте адабиятты интерактивдүү окутуунун маани-маңызы, сабак процесси катары алып барылыш өзгөчөлүктөрү.

Акыркы жылдары мектептик билим берүүдө, бөтөнчө андагы окуу предметтерин, мунун ичинде кыргыз адабиятын окутуу методикасында көп өзгөрүүлөр болду. Окуучуларды сабакка кызыктыруу, аларга азыркы заман талаптарында билим берүү маселеси жылдан жылга татаалдашып барат. «Канткенде сабакты кыйла маңыздуу, натыйжалуу кылып өтөм? Деги канткенде окуучуларды өзүмө тартып, сабагыма чындап кызыктыра алам? Класстагы билим алуу процесси ар бир окуучу үчүн майрамга айланган жагдайды кантип түзсө болот?» деген сыяктуу суроолор мектептеги ар бир мугалимдин көңүлүн өйүп келет.

Учурда балдардын – мектеп окуучуларынын көркөм адабиятка кызыгуусу начарлап, жеңил музыкага, компьютердик оюндарга, Интернетке азгырылуу күчөдү. Мунун баары мектептик тарбия ишине, билим алууга кедергисин тийгизип, предметтик мугалимдердин, мунун ичинде адабият мугалиминин алдында да кошумча түйшүктөрдү жаратып келүүдө. Мындайда бардык үмүт мектептик билим берүүнү уюштуруудагы инновациялык процесстерге, билим берүү системабызды дагы да тереңдетип демократиялаштырууга, инсанга багыттап окутууну батылдык менен киргизүүгө, окуу предметин интерактивдүү өздөштүрүүгө артылмачы. Окуучуга аң-сезимдүү жаш адам катары мамиле жасалып, билим алуу ыктыярдуу кызматташууга негизденгенде гана жылыш болчудай.

Мектептик билим берүүнүн сапатын жогорулатууга, окуучуларды кызыктырууга,

ойготууга, билим алууга деген жигердүүлүктөрүн жандандырууга карата бул атап өтүлгөн мүмкүнчүлүктөрдүн ичинен бул жолу бизди адабиятты – кыргыз адабиятын интерактивдүү окутуу маселеси кызыктырат. Ал эми бул окутуу технологиясынын маани-маңызы окутуу процессинин класстагы бардык окуучулардын өз ара бири-бири менен, ошондой эле мугалими менен жигердүү биргелешип аракеттенүүлөрүнүн жүзөгө ашырылуусунда турат.

«Интерактив» сөзү бизге англис тилинин «*interact*» деген сөзүнөн келген, мында «*inter*»– аралыгы, ортосу, «*act*»– аракетте болууну билдирет. Демек, **интерактивдүү** бул биргелешип жигердүү аракеттенүүгө жөндөмдүүлүктү туюндурат. Адабиятты мектепте интерактивдүү окутууда мындагы интерактивдүүлүк түшүнүгү башкы мааниге ээ. Деги интерактивдүүлүк деген эмне? Бүгүнкү калыптанып калган көз караштан алганда, **интерактивдүүлүк – бул окуучунун инсандык жөндөм-шыгына, суроо-талаптарына негизделип, билим берүүнүн натыйжалуулугун арттырууга, өркүндөтүүгө жана ичтен жаңыланууга (инновациялоого) багыттап окутууга болгон мамиле, дидактикалык иш-аракеттердин өзүнчө бир системасы.** Мында кеп эки ортодогу – окуучу менен окуучунун, мугалим менен окуучунун ортосундагы аракеттүүлүк, жигердүүлүк, өз ара биргелешип жигердүү аракеттенишүүлөр тууралуу жүрүүдө. **Окутуудагы интерактивдүүлүк – бул сабак процессинде окуучулардын өз ара жана мугалим менен дайыма пикир алышууда болуусу, биргелешкен, демилгелүү иш-аракеттери, жыйынтыгында иреттүү белгилүү бир тыянак-корутундуларга келиши, башкача айтканда,**

алдыга коюлган маселени – жаңы теманын материалын биргелешип чечмелөөсү. Дагы тактасак, окутуудагы интерактивдүүлүктү класстагы субъекттердин ортосунда үзгүлтүксүз жүрүп туруучу демилгелүү алака-катыш, педагогикалык процесстин жигердешүүсү катары түшүнгөнүбүз туура болот. Ал эми интерактивдүү окутуу – бул алдыга коюлган маселени, жаңы теманы окуучулардын бири-бири менен, мугалими менен тыгыз пикир алышуулары, кызматташуулары негизинде биргелешип чечмелөөсү, өздөштүрүүсү.

Демек, бул окутуу технологиясынын маңызы мындагы билим алуу процессин класстагы окуучулардын бардыгы дайым биргелешип аракеттенип, үзгүлтүксүз, жигердүү жүзөгө ашырууларында турат. Билим алууга карата бул биргелешип аракеттенүү маалында окуучу да, мугалим дагы тең укуктуу субъекттерден болуп эсептелишет. Интерактивдүү окутуу окутуудагы келип чыккан ар түрдүү жагдайларды жана тийиштүү кырдаалдарды талдап, талкуулоонун негизинде биргелешип чечүүнү көңүлгө алат. Ал кайсы бир окуу предметинен – кыргыз адабияты предметинен билим алууга карата билгичтиктердин жана көндүмдөрдүн түзүлүп калыптануусуна, кызматташып аракеттенүү маанайынын түзүлүүсүнө бөлгө болот, ошондой эле мугалимге окуучулар жамаатынын чыныгы жетекчиси болууга мүмкүнчүлүк берет. Интерактивдүү биргелешип аракеттенүү окуу процессинин катышуучуларынын биринин экинчисинин үстүнөн, ошондой бир ойдун үстүнөн башкасынын үстөмдүк кылуусун жокко чыгарат. Интерактивдүү окутуу маалында демократиялуулукту бузбоого, бири-бири менен алака-катышта болууга, сынчыл ой жүгүртүүгө, ойлонулган чечимдерди кабыл алууга үйрөнүшөт. Мындан тышкары, интерактивдүү окутуу материалды өздөштүрүүнүн пайыздык үлүшүн кескин жогорулатууга мүмкүндүк берет, себеби ал окуучунун аң-сезимине гана эмес, анын туюмуна жана иш-аракетине таасирин тийгизет.

Интерактивдүүлүктү, интерактивдүү окутууну окутуу технологиясы, окутуу усулу, ал гана эмес окутуунун формасы деп да атап жүрүшөт. Көбүнчөсү мектептеги сабак процессинде таанып-билүү ишмердүүлүгүн уюштуруунун атайын каражаты, формасы деп билишет. Мында жетектөөчү роль өнүктүрүүчүлүк, издөөчүлүк жана изденүүчүлүк окуу иш-аракеттерине таандык. Интерактивдүү окутууда мектеп окуучусу билимдерди өзүнө керектөөчү эмес, издөөчү эсебинде, ал өзүнүн интеллектуалдуу өз ал-дынчалуулугун жана коомчулукка керек экенин туюп-сезет.

Окутуудагы интерактивдүүлүктү, окутуунун интерактивдүү каражаттарын өз алдынчалуу бир окутуу усулу, тактап айтсак, интерактивдүү усул (метод) деп кабылдоо, түшүнүү, колдонууга алуу бир катар окумуштуу-методисттер, аларды ээрчиген мектеп мугалимдеринин арасында да кеңири таралышка ээ болууда. А чынында **окутуудагы интерактивдүүлүк эч кандай өз алдынчалуу, жападан жалгыз бир окутуу усулу болуп эсептелинбейт, ал – жекече окутуу усулунан алда канча кеңири түшүнүк, жогоруда белгиленип кеткендей, мектепте сабак өтүүдөгү дидактикалык иш-аракеттердин өзүнчө бир топтому, системасы.** Андыктан ага өз алдынчалуу усул катары эмес, азыркы учурдун окутуу процессиндеги мезгил талабына ылайык иштелген усулдарынын башкы, аныктоочу өзгөчөлүгү катары караганыбыз ылайык. Демек, **интерактивдүү усул эмес, интерактивдүү усулдар, ыкмалар деп алганыбыз туура.**

Профессор Ж.Чымановдун пикиринде «интерактивдүү окутуу эки функцияны аткарат: Биринчиси – салттуу окутуу процессиндегидей эле сабакта коюлган максат-милдеттерди ишке ашыруу (чечүү); экинчиси – коюлган максатка биргелешкен аракет, бирин-бири колдоо, жардамдашуу аркылуу жетишүү. Мындан интерактивдүүлүк окутуунун инновациялык талаптарына ылайык даяр билимдерди берүү (алуу) эмес, изденүү, биргелешкен иш-аракет аркылуу берилген билим боюнча белгилүү бир

жекече тыянак чыгарып, жекече көндүмдүн иштелип чыгышын камсыз кылуучу, алдын ала пландаштырылган максаттуу дидактикалык аракеттердин жыйындысы деген түшүнүк келип чыгат».²

Сабактын интерактивдүүлүгү тууралуу Ж.Чымановдун пикирин толук келтирели.

«Сабак процессинде интерактивдүүлүктү түзүү, ишке ашыруу демейки салттуу сабактардан айрым жактары боюнча өзгөчөлөнүп турат.

I. Уюштуруунун шарттары:

– окуучулардын класста бири-бири менен бетме-бет отуруп сүйлөшүүсүнө, пикир алышуусуна мүмкүнчүлүк түзүү;

– класстагы (топтогу) окуучулардын жалпы саны он бештен ашпаганы оң (мында окуучулардын билим деңгээлдери, жөндөм-шыктары (тың, орто, начар) боюнча бөлүштүрүү талабы да бар);

– проблемалык жагдайлар, суроолордун стандарттуу эмес коюлушу ж.б.

II. Сабакта өкүм сүргөн негизги эреже (тартип):

– ар бир окуучунун пикири аягына чейин толук угулат;

– айтылган ар бир пикир так, кыска, темага (суроого) байланыштуу болот;

– эгерде айтылган пикир анча так эмес же туура эмес болсо, ал суроо-жооп, талкуулоо менен такталат;

– пикир, көз караштар, идеялар сыңдалат, талкууланат, ал эми инсандын (окуучунун) өзү сыңдалбайт, айыпталбайт ж.б.

III. Интерактивдүүлүк шартында мугалимде да, окуучуда да төмөнкү касиет-сапаттардын болушу зарыл:

– сабырдуулук (толеранттуулук);

– көтөрүмдүүлүк;

– түшүнүктүүлүк;

– достук;

– сылыктык;

– сыйлагандык;

– теңдик.

IV. Сабактын жүрүү мүнөздөмөсү (өзгөчөлүктөрү):

– сабак интеллектуалдык-эмоционалдык көтөрүңкү маанайда болуп, окуучулардын чыгармачылыгына, ой жүгүртүүсүнө, жыйынтыктоосуна негизделет;

– кызматташтык, биримдикте иштөө, жардамдашуу, колдоо, кубаттоо, толуктоо аракеттери жигердүү колдонулат;

– окуучулардын өз алдынча жана биргелештикте иштөөлөрүүчүн бардык шарттар, каражаттар жана методдор (усулдар) колдонулат;

– мугалим багыт берет, конкреттүү кырдаалдарды, суроолорду (проблеманы) коёт, маселенин чечилишине жагдай-шарт, өбөлгө түзөт;

– мугалимдин сүйлөөсү, суроолору маанилик-мазмундук жактан алдын ала ойлонулган, максаттуу болот;

– мамилелердин этикасы, эстетикалык жагы сакталат;

– сабактан мугалим да, окуучу да белгилүү бир канагаттанууну алып, берилген билим боюнча жекече пикири биротоло калыптанат ж.б.

Эгерде берилген бул мүнөздөмөлөргө тереңирээк карап, окутуунун демейки салттуу ык-жолдору менен салыштырып көрсөк, анын классты жигерлештирүү, окуучуга өз оюн тартынбай айтууга мүмкүнчүлүк берүү сыяктуу айрым элементтери же бүтүндөй бир бөлүктөрү сабак берүүнүн салттуу усулдарында деле колдонулуп келгендигин, тек гана алардын теориялык-дидактикалык негиздерин толук кабылдап, салттуу окутуу процессине олуттуу толуктоолорду, өзгөртүүлөрдү киргизүү зарыл экендиги көрүнөт. Ушундан улам окутуунун салттуу методдорун толугу менен тануу, жерүү, аларды практикада колдонуудан биротоло баш тартуу тууралуу айтылып жүргөн пикирлер алгылыксыз».³

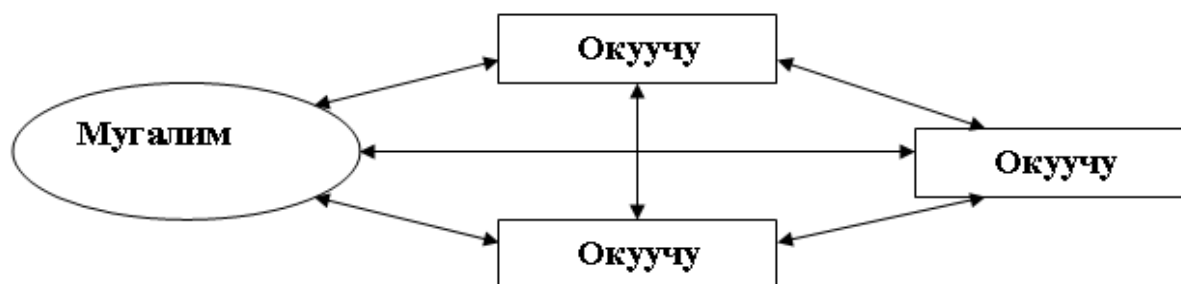
² Караңыз: Чыманов Ж.А. Кыргыз тили: Окутуу методдору. – Б., 2007. – 62-б.

³ Караңыз: Чыманов Ж.А. Кыргыз тили: Окутуу методдору. – Б., 2007. – 62-64-б.

Профессор Ж.Чыманов интерактивдүү окутуунун негизги принциптерин жетишерлик так, даана көрсөтүп бере алган. Ошондой эле демейки салттуу окутуунун окуу процессиндеги орду жана мааниси, анын интерактивдүү окутуу менен алака-катыштары тууралуу позициясы, көз караштары да алгылыктуу.

Демек, адабиятты интерактивдүү окутуу сабагы учурундагы башкы маселе, жогоруда

белгиленгендей, мугалим менен окуучунун жана окуучу менен окуучунун, окуучулар менен окуучулардын ортосундагы өз ара байланыштарды жана да алардын окутуу процессиндеги өз алдынча таанып билүү ишмердүүлүктөрүн уюштуруу болуп эсептелинет. Таблицада бул байланыштар төмөндөгүдөй болуп көрүнөт:

2. Адабиятты мектепте интерактивдүү окутуудагы мугалимдин орду жана аткарчу милдети. Интерактивдүү сабакты алып баруунун ирети, тартиби. Алтын эрежелер.

Интерактивдүү усулдар менен сабак өтүүдө мугалим **фасилитатор – насаатчы, багыт берүүчү** катары иш алып барат. Мында ал окуучулардын өз тажрыйбаларына таянып, маалымат топтоолоруна, өз алдынча жаңы көйгөйлүү маселелерди коё билүүлөрүнө көңүл бурат. Окуучулар тапшырманы түшүнбөй же темадан четтеп кетсе, аларга багыт берип, билимге жана тийиштүү көндүмдөргө ээ болууларына өбөлгө түзөт.

Окуучуларды окутуп-үйрөтүүдө ушу бүгүн өтүлчү сабакка деп иргелип алынган интерактивдүү усул-ыкмалардын ага канчалык деңгээлде ылайык келерин, пайдалуулугун эске алуу керек. Мугалим программалык материалды, мисалы, конкреттүү бир чыгарманы – А.Саспаевдин «Татым туз» аңгемесин эмне себептен окутарын жана аны өтүүнүн максаттарын так аныктап алганы ылайык.

Жазуучунун же акындын кайсы бир чыгармасы менен жалпы тааныштыруу зарылчылыгы туулганда, адабиятты окутуунун классикалык

салттуу усулдуарын: чыгармачылык окуу усулун же репродуктивдүү усулду колдонгон ылайыктуу. Ал эми окуучулардын билим алууга карата көндүмдөрүн (мисалы, көркөм чыгармадагы образдарды, композициялык элементтерди, жалпы эле адабий туундунун өзүн талдай билүү көндүмүн) жана билгичтиктерин калыптандырып өнүктүрүүдө салттуу усулдар менен катар эле интерактивдүү усулдар да аракетке киргизилет.

Ушунда мектеп мугалиминин алдында адабият – кыргыз адабияты предмети боюнча өтүлчү интерактивдүү сабактын убактылары кандайча бөлүштүрүлөт? – деген суроо туулат. Карайлы.

1. Нияттенүү (мотивдешүү) (3 мүнөт). Максат: көңүл бурууну топтоштуруу жана өтүлчү темага кызыгууну ойготуу.

2. Теманын милдеттерин түшүндүрүү (3 мүнөт). Максат: окуучулардын өздөрүнүн ишмердүүлүгүн, сабактын натыйжасында алар эмнеге жетишип, аларды алдыда эмнелер күтүп турганын, кандай иш-аракеттерди аткаруулары тийиш экендигин түшүнүүлөрүн камсыз кылуу.

3. Зарыл маалыматты алуу (2 мүнөт).

Максат: тапшырманы аткаруунун жол-жоболорун түшүндүрүү.

4. Интерактивдүү тапшырма (25 мүнөт).

Максат: материалды иш жүзүндө өздөштүрүү.

5. Аткарылган тапшырманы коргоо жана талкуулоо (12 мүнөт). Максат: материалды бекемдөө иретинде талкуу жүргүзүү.

Мында сөзсүз түрдө ар бир сабакты интерактивдүү формада өтүүгө болобу? – деген суроо келип чыгат. Албетте, өтсө болот. Болгону, мугалим дайым жаңыны ойлоп таап, сөздүн толук маанисиндеги жаратуучу эсебинде аракеттенүүсү керек.

Интерактивдүү усул-ыкмаларды, каражаттарды колдонуп адабият сабагын өтүүдө төмөндөгү милдеттердин аткарылышы көңүлгө алынат:

1. Сабак өтүүгө даярдык жана мурдагы сабактарда өтүлгөн окуу материалдарынын негизинде тапшырмалар тизмегин түзүү. Мында окуучуларга оордук келтирүүчү тапшырмалардагы талкуулана турган концепциялар аныкталат.

2. Окуучуларды топторго бөлүү. Тизме өз каалоолору боюнча, же чүчү кулак кармоо ж.б. жолдор менен түзүлөт.

3. Окуучуларга көрсөтмө берүү. Иштөө тартиби, ирети белгиленип, тапшырманын максаты түшүндүрүлөт.

4. Окуучулардын тапшырманын үстүндө иштөөсү. Ар бир топ өзүнө берилген тапшырмаларды өздөрүнчө биргелешип чечмелөө аракетинде болушат.

5. Топтордун ишин көзөмөлдөө. Мында ар бир окуучуга, мунун ичинде сүйлөп көнбөгөн окуучуларга да өз пикирлерин, сунушун айтуугу мүмкүнчүлүк берилет.

6. Топтордогу талкууну бүтүрүү. Аткарылган тапшырмаларга карата талкуу өз убагында бүткөрүлгөнү ылайык.

7. Жыйынтыктоо – презентациялоо. Ар бир топтон бирден окуучу чыгып, өздөрүнүн ойлорун, топтогу келип токтогон жыйынтыктарын баяндашат.

Аларга тапшырмага байланыштуу кошумча суроолорду мугалим жана каршылаш топтогу окуучулар беришет. Ал суроолорго тапшырманы презентациялап жаткан өкүл, ошондой эле ошол тийиштүү топтогу окуучулар жооп беришет. Аткарылган тапшырмалардын жооптору ар кандай болушу ыктымал. Алынган жоопторду окуучулар менен бирдикте күндөлүк турмушка байланыштыруу жагын мугалим унутпашы керек. Окуучулардын эмгегин баалоо алынган жооптордун тактыгына жана жандуулугуна, реалдуу турмушка байланыштуулугуна ылайык жүргүзүлөт.

Сабактын мына ушундайча уюштурулуш тартибин, мисалы, чыгармадагы көркөм образдарды, анын композициялык курулушун же чыгарманын өзүн жалпы талдоо учурунда колдонсо болот. Бул максатта Ч.Айтматовдун «Жамийла», «Делбирим» повесттери, «Кылым карытар бир күн» романы, же К.Баялиновдун «Ажар» повести, же Т.Касымбековдун «Адам болгум келет» повести, же Ш.Садыбакасовдун «Ак боз ат», М.Байжиевдин «Төрт адам» драмалары, же болбосо мугалимдин тандоосуна ылайык программалык башка бир адабий туунду тандалып алынат.

Анан ар бир окуучу оюндагысын айтат. Окуучулардын келип токтогон жыйынтыгы туура да, туура эмес да болушу мүмкүн. Ооба, турмуштук тажрыйбасынын дале аздыгынан, акыл-эси, моралдык баалуулуктары алиге калыптанып бүтө электигинен улам алар жаңылыш, туура эмес позицияда болушу толук ыктымал. Мындай жаңылыш, калпыс ой-корутундулардын акыркы чындык катары кабылданышына, окуучулардын аң-сезиминде ошол боюнча бекемделишине жол берилбеши керек. Мисалы, мындан бир канча жыл мурда борбор калаабыздын мектептеринин биринде Ч.Айтматовдун «Бетме-бет» повести боюнча интерактивдүү үлгүдө өтүлгөн көргөзмөлүү сабакта мугалим Сейде менен Ысмайылдын кулк-мүнөзүнө, иш-аракеттерине байланыштуу айтылган окуучулардын: «Согуш болбой эле койгонунда Ысмайыл жакшы адам бойдон калмак, баарына

согуш күнөөлүү», «Ка-ап, бир аз эле чыдап турушса жаз келип, Сейде экөө Чаткалга кетип калышмак, анан согуш бүтсө, анын качкындыгы менен эч кимдин иши да болмок эмес», «Сейденин Ысмайылды кармап бергени түк дагы туура эмес, мен анын ордунда болсом, эч качан андай жолго бармак эмесмин, себеби аялы менен күйөөсү жамандык менен жакшылыкта дайым чогуу, бирге болушу керек», «Ысмайылды өтө эле ашырып күнөөлөй бергенде болбойт, качса эмне экен, ар кимге өзүнүн жаны таттуу, бир Ысмайыл согушка барбай койсо эле, душман жеңилбей калабы?», «Ысмайылдын энесин өз колу менен көмө албай калыш эпизоду повесттин кийинки иштелишине туура эмес киргизилген, буга чейин тарткан азабы аз келгенсип, эми анын энесин көмө албай калышын чагылдыруу ошончолук эле зарылбы?», «Ысмайылдын энесин өз колу менен көмө албай калышына авторитардуу совет өкмөтү күнөөлүү», «Анан уй уурдаганы үчүн эле Сейденин Ысмайылды кармап бергени туура эмес, азыр айыл жеринде мал уурдоо көп эле кездешип жатпайбы, уурдагандын баарын аялдары кармап бере берсе, анда эмне болот?» деген сыяктуу бир караганда туура эледей көрүнгөн калпыс, жаңылыш пикирлерин акырында оңдоп-түзөткөн жок, натыйжада алар өздөрүнүн ошол туура эмес пикирлерин туура дешкендери боюнча тарап кетишти. Албетте, окуучулардын айтканы өзүнчө туура, өзүнчө баалуу, мүмкүн кандайдыр реалдуу негизи бар, бирок адилеттүү, калыс чындык бирөө эле да. Класстагы окуучулардын баары сүйлөп бүткөндөн кийин, көтөрүлгөн маселе боюнча бирден бир туура ой-корутундуну – жоопту мугалим жалпылоо иретинде ортого салып, андагы өзүнүн турмушту ар тараптуу аңдап-түшүнгөн инсан, адабият мугалими катары көз караш-позициясын сабырдуулук менен түшүндүргөнү ылайык. Айтмакчы, мугалимдин жыйынтыктоочу сөзү жеке эле бул сабактын эмес, ар бир интерактивдүү сабактын негизги өзөгүн түзүп туруусу керек. Мындай кадам, сөзсүз, тарбиялык максатты көздөйт. Адабият мугалиминин сабак өтүүдөгү тарбия

берүүчүлүк башкы максаты мектеп окуучусун гумандуу, калыс, адептүү, кайрымдуу, адилеттүү, чыдамдуу, чындык үчүн бекем турган принципалдуу, кайратттуу, намыстуу, эрктүү жана да күрөшчүл жаш инсан, өз эли-жеринин чыныгы атуулу, татыктуу кызы катары калыптандыруу менен байланышта ишке ашат.

Адатта мугалимдин статусу ал билим берүүчү болгондуктан, окуучуну караганда алда канча жогору турат. Ал эми интерактивдүү сабакта демейки салттуу сабактагыдан айырмаланып, мугалимдин кадыр-баркынын сакталышы жана акырындап жогорулашы окутуу процессин тийиштүү нукка кылдаттык менен багыттап, башкара билишинен түздөн-түз көз каранды. Андыктан мугалим мында өтүлчү материалдын үстүндө азыраак сүйлөп, азыраак түшүндүргөнү ылайык. Окуучулардын көбүрөөк сүйлөөсүнө, өз ойлорун тартынбай айта билүүсүнө жетишүү зарыл. Бул алардын мугалимге болгон баш ийүүчүлүк, демилгесиздик абалынан чыгуусуна, инсандык өз алдынчалуулугунун артылышына шарт түзөт.

Мугалим талкууланып жаткан маселенин үстүндө дагы тереңдетип ойлонууга түрткү берген кошумча жаңы суроолорду берсе, окуучулардын интеллектуалдык эмгегинин ырааттуулугу, темпи, сапаты артылат. Демек, ал окуучулардын акыл-эсине тынымсыз чабуул жасап туруусу зарыл. Бул үчүн мугалим сабакка мыкты даярданып, окуучуларынын акыл-эсин үстү-үстүнө бомбулап туруу максатында атайын суроо-тапшырмалардын тизмегин түзүп алганы ылайык.

Интерактивдүү сабак учурундагы адабий талкууга мугалим кызуу аралашып кетпегени оң. Фасилитатор катары ал болгону талкууну керектүү нукка кылдат багыттап турушу гана керек. Ырас, кээде кийлигишүүгө да туура келет. Окуучуларды интерактивдүүлүктүн усулдук эрежелерин туура пайдаланып, берилген тапшырманы дайым так аткарганга көнүктүрүү зарыл.

Интерактивдүүлүктү сабакта колдонуунун жогорудагы принциптери жалпы класс үчүн иштелчү

«Алтын эрежелердин» өзөгүн түзүп турганы ылайык. Аны мугалим менен бирдикте окуучулар өздөрү түзүп, өздөрү кабыл алышат. Эрежени мугалим ватман кагазга чоң кылып жаздырып, класстын алды жагындагы көрүнүктүү жерге илет. Мектептеги бардык предметтер үчүн түзүлчү «Алтын эрежелердин» үлгүсү, мисалы, төмөндөгүдөй:

1. Сүйлөө тартибинин сакталышы.
2. Жигердүүлүктөн тайбоо.
3. Билгенин тартынбай айтуу.
4. Маселени кыска, так чечмелөө.
5. Айтылган ар бир пикир баалуу.
6. Бири-биринин айтканын акырына чейин угуу, сыйлоо.
7. Бири-бирин эмес, айтылган пикирди сындоо.

«Алтын эрежелердин» талаптарын кыйшаюусуз аткаруу окуучулардын ички маданиятынын жогорулашына, бири-бирин сыйлоого, жашоодогу ар бир маселе боюнча өз жеке пикири болуп, аны тартынбай айтуу көндүмүнүн калыптанышына өбөлгө түзөт.

Билимин текшерүү үчүн суроолор:

1. Интерактивдүү окутуунун башкы маани-маңызы эмнеде?
2. Интерактивдүүлүк, окутуудагы интерактивдүүлүк деген эмне? Булар кандайча аныкталышат? Түшүндүрмөлөрү кандай?
3. Интерактивдүүлүк, интерактивдүү окутуу окутуу технологиясыбы, окутуу усулубу же окутуунун формасыбы? Мында жетектөөчү роль кандай иш-аракеттерге таандык?
4. Айрым окумуштуу-методисттер, мектеп мугалимдери айтып жүргөндөй «интерактивдүү усул» аталышы туурабы? Кандайча аталганы туура болот?

5. Профессор Ж.Чымановдун пикиринде интерактивдүү окутуу канча жана кандай функцияларды аткарат?
6. Сабак процессинде интерактивдүүлүктү түзүү, ишке ашыруу боюнча Ж.Чымановдун айткан пикирлеринен эмнелерди билесинер?
7. Адабиятты интерактивдүү окутуу сабагы учурундагы башкы маселе болуп эмнелер эсептелинет?
8. Фасилитатор деген эмне? Кыргыз адабиятынан интерактивдүү сабак маалындагы мугалимдин орду, ролу, милдеттери тууралуу эмнелерди айта аласыңар?
9. Адабият сабагынын кайсы учурларында салттуу усулдар менен катар эле интерактивдүү усулдар да аракетке киргизилет?
10. Адабият – кыргыз адабияты предмети боюнча өтүлчү интерактивдүү сабактын убактылары кандайча бөлүштүрүлөт?
11. Ар бир сабак интерактивдүү өтүлүшү үчүн мугалим кандайча аракеттенүүсү керек?
12. Интерактивдүү усул-ыкмаларды, каражаттарды колдонуп кыргыз адабияты сабагын өтүүдө кандай милдеттердин аткарылышы көңүлгө алынганы ылайык?
13. Эмнеликтен мугалимдин жыйынтыктоочу сөзү ар бир интерактивдүү сабактын негизги өзөгүн түзүп туруусу керек?
14. Интерактивдүү сабак маалында мугалим өзүн кандайча алып жүрүшү керек?
15. Алтын эрежелер деген эмне? Ал кандайча болуп түзүлгөнү ылайык?

Колдонулган адабияттар:

1. Андюсев Б.Е. Кейс-метод как инструмент формирования компетентностей // Директор школы. – 2010. – № 4. – С. 61–69.
2. Богданова О.Ю., Леонов С.А., Чертов В.Ф. Теория и методика обучения литературе. Учебник для студентов пед. вузов. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 400 с.
3. Кларин М.В. Интерактивное обучение – инструмент освоения нового опыта. Учебное пособие. – М.: Педагогика, 2000. – 212 с.
4. Муратов А. Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы. – Б.: Турар, 2013.
5. Муратов А., Байсабаев Б. Адабиятты жаңыча окутуу: методдор, каражаттар жана иштелмелер. Методикалык колдонмо. – Б., 2010 – 68 б.
6. Оторбаев Б.К. Мектепте адабиятты интерактивдүү окутуу. – Б.: Турар, 2011. – 96 б.; Көркөм чыгарманы мектепте талдоо. – Б.: Айат, 2015. – 168 б.
7. Пранцова Г.В., Романичева Е.С. Методика обучения литературе: практикум. – М.: Флинта–Наука, 2012. – 272 с.
8. Романичева Е.С., Сосновская И.В. Введение в методику обучения литературе. Учебное пособие для вузов по специальности «Русский язык и литература. – М.: Флинта–Наука, 2012. – 208 с.
9. Соосаар Н., Замковая Н. Интерактивные методы преподавания. Часть 1. – СПб.: Златоуст, 2004.
10. Сосновская И.В. Методика преподавания литературы в современной школе: монография. – Иркутск: Изд-во ВСГАО, 2016. – 307 с.
11. Суворова Н. Интерактивное обучение: новые подходы // Педагогика. – 2000. – № 1.
12. Технология и методики обучения литературе. Учебное пособие для бакалавров. Под редакцией В.А.Кохановой. – М.: Флинта–Наука, 2011. – 248 с.
13. Чыманов Ж.А. Кыргыз тили: Окутуу методдору. – Б., 2007.
14. Шевцова Л.И. Методика преподавания литературы. Учебное пособие. – Витебск: ВГУ им. П.М.Машерова, 2009. – 135 с.; Методика преподавания русской литературы. Учебное пособие. – Минск: Адукацыя і выхаванне, 2017. – 224 с.

С.А.Одокозова

*К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин
улук окутуучусу
Saltanat.174@mail.ru*

ТИЛДИ БӨТӨН ТИЛДҮҮЛӨРГӨ ҮЙРӨТҮҮДӨ КӨРКӨМ ТЕКСТТЕРДИ КОЛДОНУУНУН МААНИСИ ЖАНА ЫКМАЛАРЫ

С.А.Одокозова

*Старший преподаватель Бишкекского государственного университета имени К.Карасаева
Saltanat.174@mail.ru*

ЗНАЧЕНИЕ И МЕТОДЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА В ОБУЧЕНИИ ИНОЯЗЫЧНЫХ СТУДЕНТОВ

S.A. Odokozova

*Senior Lecturer at Bishkek State University named after K.Karasayev
Saltanat.174@mail.ru*

Meaning and methods of using literary text in teaching foreign language students

Аннотация: Бул макалада тилди бөтөн тилдүүлөргө үйрөтүүдө көркөм тексттерди колдонуунун мааниси жана анын айрым ыкмалары тууралуу сөз болду. Көркөм адабият алгач жаралгандан эле сөз искусствосу болгондуктан, образ жаратуудагы анын негизги каражаты - бул элдин тили, улуттун тили, тагыраак айтканда, адамдар бири-бири менен байланышканда сүйлөгөн сөзү. Көркөм адабияттын тили өзүнө адабий тилдин эң жакшы сапаттарын, үлгүлөрүн камтыйт. Көркөм текст тилдин бардык деңгээлдерин бириктирип, студенттердин обочолонгон формалдуу түрдөгү ой жүгүртүүсүнөн мазмундун, контексттин негизинде системалуу ой жүгүртүүсүнө жардам берет.

Түйүндүү сөздөр: көркөм текст, бөтөн тилдүүлөр, ыкма, элдин тили, үлгү, ой жүгүртүү, көркөм сөз каражаттары, сөздүн күчү, текстти колдонуу, текст менен иштөө, маани, мазмун, элес, текст түзүү, логикалык байланыш, текст тандоо ж.б.

Аннотация: В статье рассмотрены значение использования художественного текста и некоторых методов в обучении языку иноязычных. Из-за того, что художественная литература с рождения является искусством, в создании образов основным средством является язык народа - национальный язык, также разговорная слова при коммуникации людей. Язык художественной литературы охватывает в себе самые лучшие качества и образцы литературного языка. Художественный текст объединяет все уровни языка на основе контекста, содержание и с изолированного формального мышления студента помогает ему к системному мышлению.

Ключевые слова : художественный текст, иноязычные, метод, способ, язык народа, образец, мышление, художественные средства речи, сила слова, использование текста, работа с текстом, значение, содержание, смысл, представление, составить текст, логическая связь, выбор текста и.д.

Annotation: The article discusses the importance of using on artistic text and some methods in teaching the language to forling languages. Due to the fact the fiction from its in caption is an art in the creation of images, the main means is the language of the people, the national language and colloquialism in communication. The language of fiction, encompasses the best qualities, samples of literary language. Artistic text unites all levels of language based on the context, content from the student`s isolated formal thinking which helps it to system thinking.

Key words: literary text, non-native speakers, method, national language, sample, thinking, artistic means of speech, the power of a word, text use, work with text, meaning, content, presentation, text composing, logical communication, text selection.

Көркөм адабият – искусствонун бир түрү. Искусство коомдук аң-сезимдин бардык түрлөрүнөн: гуманитардык илимдерден жана философиядан, моралдык жол-жобо жана укуктук нормалардан, социалдык көрсөтмөлөрдөн жана саясий теориялардан өзүнө гана таандык бөтөнчөлүгү менен айырмаланат. Эгерде гуманитардык илимдер жана философия, моралдык жол-жобо жана укуктук нормалар, социалдык көрсөтмөлөр жана саясий теориялар турмуштук көрүнүштөрдү, окуяларды логикалык ой- жүгүртүү, далилдөө, жыйынтыктар натыйжасында таанып-билсе, ошол эле турмуштук көрүнүштөрдү, окуяларды таанып-билүүдө искусствонун бирден-бир каражаты образ болуп эсептелет. Болгондо да, турмуштук окуялардын жекече индивидуалдуулугун жандандырып, күчөтүп, аларды кайрадан башка касиет-сапатка алып келген - бул образ. Мына ушул жагдайдан алып караганда көркөм адабият искусствонун өзүнчө бир түрү катары өзүнө гана таандык өзгөчөлүктөргө ээ. Эгерде жалпы жонунан мүнөздөп айтсак, бул бөтөнчөлүк, баарынан мурда, образды жаратып, көз алдыга тирүү жандай келтирген материалдык каражатка байланыштуу. Көркөм адабияттын андай материалдык каражаты эмне? Алсак, образ түзүүдө композитор-үндү, художник-боёкту, скульптор-таштын ар кандай түрлөрүн, архитектор не бир түркүн курулуш материалдарын пайдаланышат. Демек, искусствонун бул ишмерлеринин колдонгон заттары алардын образ жаратуудагы негизги каражаттары. Ал эми акындыкчы, жазуучунукучу? Көркөм адабият эң оболу жаралгандан эле сөз

искусствосу болгондуктан, образ жаратуудагы анын негизги каражаты, бул элдин тили, улуттун тили, тагыраак айтканда, адамдар бири-бири менен байланышканда сүйлөгөн сөз. Бирок ошондой болсо да өтө маанилүү бир учурду эстен чыгарбоо керек. Кадыресе турмушта сүйлөгөн сөз менен атайы, уюшулгандык түрдө бир максатка багытталып кагазга түшкөн сөздүн ортосунда кыйла айырма бар. Кадимки оозеки сөздө так, элестүү, өткүр айтылган сөз курулмалары колдонулат. Анын мазмунун бузбай туруп эле, айрым сөздөрүн же кыскартып, же орун алмаштырып жиберүүгө болот. Ал эми накта көркөм чыгарманын сөздүк курулмаларына кол тийгизип, оңдоп-түзөп жиберүү мүмкүн эмес.

Сүйлөө речинде (оозеки сөздө) артыкбаш, кокусунан кирип кеткен сөздөр кездеше берет. Аны угуучу анчейин этибарга албайт. Мааниси жетсе болду. Ал эми кагазга түшкөн сөз эч кандай кокус кирген, артык баш сөздөргө жол бербейт, мында баары иргелет, ар бир сөз өз-өз ордуна коюлат. Мына ушунун баары көркөм сөздү жараткан жазуучунун, акындын, драматургдун кесиптик деңгээлине, табиятынан бүткөн талантына жараша болот. Искусствонун башка түрлөрүнө, маселен, сүрөт, же скульптурага караганда, көркөм сөздүн дагы бир негизги айырмачылыгы бар, алсак, сүрөтчү, же скульптор адамдын портретин тартса, анда биз холстко түшкөн, же таштан чегилген адамдын элесин өз көзүбүз менен көрөбүз. Демек, искусствонун бул түрлөрү баарынан мурда көрсөтмөлүүлүк (наглядность) касиети менен айырмаланат. Ал эми жазуучу адамдын портретин кантип кагазга сөз

менен түшүрөт? Ал баарынан мурда адамдын мүнөздүү учурларын сөз менен сүрөттөйт. Маселен, сырткы келбетин, көзүн, мурдун, бет түзүлүшүн жана башка. Натыйжада сөздүн сыйкырдуу күчү аркылуу адамдын жандуу портрети тартылат. Демек, көркөм адабият искусствонун башка түрлөрөнөн өзүнүн сүрөттөөчүлүк (изобразительность) касиети менен өзгөчөлөнүп, сүрөттөөдөгү өзүнүн кеңири мүмкүнчүлүктөрү, башкача айтканда, универсалдуулугу менен айырмаланат.

Көркөм адабияттын ушундай универсалдуулугу эң биринчи иретте жазуучу таянган элдин, улуттун тилине байланыштуу келип чыгат. Ал эми тил, бул эң татаал көрүнүш экени белгилүү. Анын татаалдыгы тил аткарган кызматка, функцияга гана шартталбайт. Анын татаалдыгы - эң биринчиден дүйнө жүзүндөгү «элдик», «улуттук» деп аталган тилдердин көп түрдүүлүгүндө. Кандай гана тил болбосун, ал баарынан мурда, адамдар арасындагы байланыш каражаты катарында коммуникативдик кызмат өтөйт. Сөз аркылуу адамдар кандайдыр бир нерселер, кубулуштар туурасында маалымат берет, кандайдыр бир окуялар жөнүндө ой бөлүшөт, өздөрүнүн ар түрдүү абалындагы, кайгылууубу- шаттуубу ички сезимдерин билдирет ж.б. Демек, турмуштун ар кандай жагдайларында, ар башка кырдаалдарында сөздүн аткарган милдети да, кызматы да ар башка мүнөзгө ээ. Көркөм адабиятта улуттук тилдин дал ушундай көп түрдүү функционалдуулугу сөзсүз түрдө пайдаланылат жана ар бир жазуучунун жекече мүмкүнчүлүгүнө жараша андан ары өнүктүрүлөт.

Көркөм адабияттын тили өзүнө адабий тилдин эң жакшы сапаттарын, үлгүлөрүн камтыйт. Көркөм текст тилдин бардык деңгээлдерин бириктирип, студенттердин обочолонгон формалдуу түрдөгү ой жүгүртүүсүнөн мазмундун, контексттин негизинде системалуу ой жүгүртүүсүнө жардам берет. Бул боюнча И. Р. Гальпериндин пикирине кошулбай коюуга болбойт: «Художественный текст оказывает воздействие на чувства читателя и

возбуждает реакцию эстетического порядка. Текст может вызвать образы — зрительные, слуховые, тактильные, вкусовые. Эти образы оказываются не безразличными к самому содержанию литературно-художественных произведений» [1: 140].

Сабакта колдонулган көркөм текст студенттердин коммуникативдик жөндөмдөрүн калыптандырып, сөзгө карата болгон сезимин ойготот жана сабакта пикир алышуу чөйрөсүн түзүүгө шарт түзөт.

Бөтөн тилдүүлөрдү окутууда көркөм тексттерди колдонуу ар кандай максатты көздөйт. Алсак, тилдик жана тилдик эмес максаттар. Эгерде көркөм текст жаңы лексиканы үйрөнүү жана грамматикалык материалдарды өздөштүрүү максатында колдонулса, көркөм текст студенттердин оозеки (монологдук жана диалогдук) жана жазуу кебин өстүрүүнүн маанилүү каражаты болуп эсептелинип, бул учурда окутуунун тилдик максаты ишке ашырылат. Ал эми көркөм тексттер үйрөтүлүп жаткан тилдин өлкөсү, маданияты жөнүндө тааныштыруу иретинде окутулса, анда ал тилдик эмес максатты көздөп, бөтөн тилдүү студенттер адабиятты окуу аркылуу окуп жаткан тилдин өлкөсү, тилди алып жүргөн элдин жашоо-турмушу менен таанышат. Биз макалада көркөм тексттердин тилдик максатта колдонулушуна токтолобуз.

Албетте, тааныш эмес көркөм тексттерди бөтөн тилдүү студенттердин өздөштүрүүсү өтө татаал иш. Бул жерде студенттер аталган тексттерди түшүнүү үчүн алардын бир гана кыргыз тилин билүүсү жетишсиз. Алар тил менен катар кыргыз элинин тарыхын, маданиятын, жашоо чындыгын да билиши керек. Ошондуктан көркөм текстти өздөштүрүү боюнча иш алып баруу белгилүү бир өзгөчөлүктөргө ээ десек болот. Алардын катарына: көркөм текстти колдонуунун максаты, текст тандоо жана тексттин үстүндө иштөө ыкмалары кирет.

Тил үйрөтүү ыкмасы адамдын ойлоо жөндөмүнө таянуу менен жүргүзүлүүсү керек,

анткени адам баласынын психологиясы өзү үчүн керек деп эсептелген айрым тил каражаттарын мезгилди күтпөстөн эле кабыл алууга жөндөмдүү келип, биздин психологиябыз көзүбүзгө көрүнгөн нерсенин бардыгын бүтүн комплекстүү кабыл алууга ылайыкташкан. Демек, адам баласы эмнени көрүп, сезип, байкап, ойлоп отурса, ошону тезирээк кабылдоого жана ага ылайык тил каражаттарын үйрөнүүгө жөндөмдүү. Ошондуктан тилди тил менен гана үйрөтпөстөн, ал үчүн тексттерди, биринчи кезекте адабий көркөм тексттерди колдонуу маанилүү. Көркөм тексттерди бөтөн тилдүүлөргө үйрөтүүнүн эң башкы максаты – кыргыз тилин үйрөтүү, тилдик сүйлөө жана жазуу көндүмдөрүнө ээ кылуу, муну менен катар, элдин тарыхы, маданияты ж.б. жөнүндө дээрлик түшүнүк алуусу.

Тексттер адам баласынын өз ара сүйлөшүүсүн, мамиле түзүүсүн канааттандыруучу коммуникативдик каражат катары тилдик бирдиктерден турат. Текстте логикалык, тематикалык жанрдык, стилдик семантикалык, структуралык, мазмундук байланыштар сакталат. Текст ушундай байланыштардын негизинде гана кандайдыр бир маалыматты туюндуруу мүмкүнчүлүгүн аткара алат. Ошондуктан текст менен иштөөдө текст тандоо маселесине кылдат мамиле жасоо керек. Анткени текст тандоо окутуунун максаттары, окутуунун мазмуну, окутуунун принциптерине, студенттердин кызыкчылыктарына, ички жана сырткы факторлорго, жагдай шарттарга ылайык келүүгө негизделет.

Салттуу түрдө текст менен иштөөнү: 1) текстти окууга чейинки аткарылуучу иштер, 2) текстти окуу учурунда аткарылуучу иштер, 3) текстти окугандан кийинки аткарылуучу иштер деп бөлөбүз.

Биринчи этапта (Текстти окууга чейинки аткарылуучу иштер) студенттерди текстти окууга кызыктырып, шыктандыруучу жагдайды түзүү керек. Мисалы, тексттин автору жана анын чыгармачылыгы

жөнүндө кыскача маалымат берүү, аталган текст боюнча талаш-тартыш жараткан сын макалалардын үзүндүлөрүн сунуштоо, бирок чыгарманын өзү жөнүндө айтуу, ошондой эле, тилдик тапшырмаларды аткарууну талап кылуу зарыл эмес. Чыгарманын аталышына көңүл буруу жана ушундай аталыштагы текст эмне жөнүндө болушу мүмкүн, мындай аталышта силер кандай мазмундагы текст түзөт элеңер деген сыяктуу кызыктыруучу жагдайларды уюштуруу.

Текстти окуу учурунда аткарылуучу иштер.

Бул этаптагы иштер студенттерди текст менен тааныштыруудан башталат. Текст үн чыгарып окулуп берилиши керек. Бул учурда алар текстти көңүл коюп угуп, тексттин кыскача маанисин түшүнүүгө аракет кылышат. Муну менен катар өздөрүнө белгилүү жана белгисиз болгон сөздөрдү аныктап, тыбыштардын айтылыш өзгөчөлүктөрүнө, интонацияга көңүл бурушат. Бул этаптагы окутуучунун иш технологиясы бир канча ырааттуу иштерди жүргүзүүгө багытталышы керек. Алсак, студенттердин ишинин натыйжалуулугун арттыруу үчүн текстти бир канча маанилик фрагменттерге бөлүү керек жана ар бир фрагменттин өзөгүн түзүүчү (каармандар, окуялар, алардын мүнөздөмөсү, орду, мезгили) маанилүү бирдиктерге, тилдик каражаттарга көңүл буруу зарыл. Анткени студент үчүн мазмунду түзүп турган негизги кырдаал түшүнүктүү болсо, текст түшүнүүгө жеңил болот.

Түшүнүксүз тилдик бирдиктерди көз жаздымында калтырууга жол берилбейт. Алардын маанисин аныктоо студенттердин өз алдынча аракеттери аркылуу ишке ашырылышы керек. Бул багытта сөз түркүмдөрү боюнча талдоо, уңгу мүчөгө ажыратуу иштери жана контексттин мааниси боюнча тааныш сөздөргө таянуу менен маанини аныктоо, логикалык ой жүгүртүү ж.б.у.с иштер аткарылат. Бөтөн тилдүү аудиторияда текст менен иштөөдө студенттердин тексттин маанисин түшүнүүсү үчүн окутуучу студенттердин чыгармачылык активдүүлүгүн ойготушу керек. Бул максатты ишке

ашыруу үчүн атайын тапшырма, тактап айтканда, студент окуган текст эмне жөнүндө экендигин элестетип, кыялында пайда болгон образ-элестерди сүрөттөп берүүгө жетишүүсү талап кылынат. Мынай иш окурманды (студентти) жагымдуу жана эстетикалык эмоцияны башынан өткөрүүгө алып келет. Ошентип тексттеги ар бир өзөктүү бирдиктин үстүнөн иштөө белгилүү бир алгоритмдин: *маани-мазмун жана элестин* негизинде ишке ашырылат. Жыйынтыгында тексттин бардык фрагменттерин толук окуп чыгуу талабы коюлуп, тексттин мазмуну боюнча бир нече суроолорго жооп берүүнүн натыйжасында текстти кайталап айтып берүү талабы максатка ылайык келет. Текстти фрагменттерге бөлүүнүн негизиндеги ар бир фрагменттин өзөктүү учурларын пайдаланып, кыскартылган текст түзүүнү үй тапшырма катары берүүгө болот. Ошондой эле, аталган тема боюнча проблемалык ситуация түзүү да кызыктуу.

Текстти окугандан кийинки аткарылуучу иштер жалпылоочу мүнөзгө ээ тапшырмаларды камтыйт. Тактап айтканда, окуган текст боюнча студенттердин өздөрүнүн түшүнүктөрүн, ой пикирлерин билдирүүсү, текст боюнча резюме, талкуу жүргүзүү жана оор тексттердин котормосун сунуштоо.

Тексттерди окутууда грамматикадан кепке эмес, кептен грамматикага деген технология жетекчиликке алынат. Окутуунун негизги логикалык өзөгү грамматикадан түзүлсө да, сабактагы ички логика андагы методикалык аппарат, иш аракеттер грамматикалык эрежени үйрөнүүдөн эмес, этномаданият темасындагы тексттин ички

интеграциясын талдоо менен башталып өнүгөт жана жыйынтыкталат. Ошондой эле, тексттеги этнолексемалар менен синтаксемалык формалар өзөгүн ээлеген грамматикалык материалдарды окуп үйрөнүү сабактын максатына жараша текст менен бирге иликтенип талданат жана алардын текстти куруудагы ролу ачылат. Тактап айтканда, грамматикалык эреже багыт эмес, жыйынтык маалымат катары гана бааланат. Ошого жараша суроо-тапшырмалардын лингвоэтномаданият таануу системасы түзүлөт. Мындай учурда этномаданий текст изилдеп үйрөнүүнүн объектисине айланат да, ал ошону менен бирге тарбиялык функцияны да аткарат [2: 54].

Текст – маалыматтын топтому гана эмес, лексикалык, фонетикалык материалдардын негизинде интеграцияланып турган кеп продуктусу да эмес, сүйлөшүү үлгүсү экендигин унутпашыбыз керек. Студенттерге текст түздүрүүдө тилдин тазалыгына, тууралыгына, логикалуулугуна, байлыгына, көркөмдүүлүгүнө көңүл буруу маанилүү.

Көркөм чыгармалар - адамдын дүйнө таануучулук, ой жүгүртүүчүлүк ишмердүүлүгүн өстүрүүчү негизги булак. Ошону менен бирге адамдын эмоционалдык жана эстетикалык сезим туюмдарын, адеп-ыймандык сапаттарын да калыптандырат. Алар өзүнүн бай, ийкемдүү тили менен студенттин тил байлыгын өстүрүүгө өзгөчө көмөк көрсөтөт, студенттер окутулуп жаткан тилди гана үйрөнбөстөн, ошол тилдин ээси болгон элдин баалуулуктарын, салт-санаасын, маданиятын, басып өткөн жашоо-турмушун бирге үйрөнүшөт. Ошондуктан «Тил билсен, дил билесин» деп, бекеринен айтылбаса керек.

Адабияттар:

1. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования.-М.: Наука,1981;
2. Маразыков Т.А. Кыргыз тилинде текстти интеграциялоочу лингвистикалык каражаттар. –Б., 2005;
3. Тил башат. Кыргыз тили чет элдиктер үчүн. –Б., 2003;
4. Омуралиева С.О. Текст, семантика, структура. –Б., 2002;
5. Чыманов Ж. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. – Б.,2009.
- 6.

Дүйшекеева Н.Б.,
Кыргыз-Россия Славян университетинин окутуучусу
**КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДА УЛУТТУК БОШТОНДУК КӨТӨРҮЛҮШТҮ ЧАГЫЛДЫРГАН
ЧЫГАРМАЛАРДЫ ӨЗДӨШТҮРҮҮНҮН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ**

Дүйшекеева Н.Б.,
преподаватель Кыргызско-Российского славянского университета
**ТЕХНОЛОГИИ ОСВОЕНИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ОТРАЖАЮЩИХ
НАЦИОНАЛЬНУЮ ВОСТАНИЮ В КЫРГЫЗСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЕ**

Duyshekeeva N.B.,
lecturer at the Kyrgyz-Russian Slavic University
**TECHNOLOGIES OF MASTERING WORKS REFLECTING
A NATIONAL TRAGEDY IN A SCHOOL COURSE
KYRGYZ LITERATURE**

Аннотация: Макалада кыргыз адабиятынын мектеп курсунун төмөнкү класстарында 1916-жылдагы үркүн темасындагы көркөм чыгармаларды окутуунун теориялык айрым маселелери тууралуу сөз болот. Автор муну Ы.Шайбековдун “Кайран эл” казалынын, М.Элебаевдин “Бороондуу күнү” аңгемесинин жана А.Токтомушевдин “Какшаалдан кат” поэмасынын мисалында сунуш кылат. Макаланын материалдарын филология адистигинде билим алып жаткан студенттер, практиканттар, аспиранттар менен магистранттар методикалык жардам иретинде пайдалана алышат.

Түйүндүү сөздөр: Окуу программасы, үркүн темасы, казал, аңгеме, поэма, адабияттык окуу курсу, этаптар, сюжет, композиция, интерьер, пейзаж.

Аннотация: В статье рассматриваются теоретические вопросы изучения художественных произведений на тему национального геноцида 1916 года на школьном курсе литературы. Автор рассматривает это на примере конкретных художественных произведений, включенных в школьную программу, это “Кайран эл” Ы.Шайбекова, “Бороондуу күнү” М.Элебаева, “Какшаалдан кат” А.Токтомушева. адресована студентам-филологам, аспирантам и магистрантам про профиллю филология.

Ключевые слова: Учебная программа, геноцид, казал, рассказ, поэма, курс литературного чтения, этапы, сюжет и композиция произведения, интерьер, пейзаж.

Abstract: The article deals with the theoretical issues of the study of works of art on the theme of the national genocide of 1916 in the school literature course. The author considers this by the example of specific works of art included in the school curriculum, this is "Kieran El" s.Shaibekova, "Boroonduu kunu" M.Elebaeva, "Kakshaaldan kat" A.Toktomusheva. it is addressed to philology students, postgraduates and undergraduates about the philology profile.

Keywords: Curriculum, genocide, casual, story, poem, literary reading course, stages, plot and composition of the work, interior, landscape.

Мектеп курсунда кыргыз адабиятын окутуу тарыхый-адабий курстун элементтерин сактаган иши үч ири этаптан тураары белгилүү. Биринчи этап адабияттык окуу курсу жана үчүнчү этап – онунчу-он – бешинчи-жетинчи класстар – адабияттык окуу биринчи класстар – адабияттын тарыхына курсу, экинчи этап – сегизинчи-тогузунчу класстар – негизделген системалуу курс. Бул этаптардын

биринчиси адабияттык окуу курсу дедик. Программанын талаптарына ылайык “бул класстарда окуучулар айрым-айрым чыгармалар, алардын үзүндүлөрү, жомок, макал-ылакап жана башка жеке-жеке жанрлар, ал жанрлардан эреже жолуна ылайык жазылган, түзүлгөн кээ бир көркөм дөөлөттөр менен таанышышат. Адабият теориясынан элементардык маалымат алышат. Бул класстарда жазуучунун жандуу сөзүн добушун чыгарып окуу, ун кубултуп көркөм окуу чоң мааниге ээ. Текстти көркөм окуу жагынан мугалим окуучуларга үлгү болуп бериши керек. Адабий текстти үйрөнүү, көркөм окуу, тилдик талдоо чыгарманы аналитикалык талдоолор менен айкалыштырылышы максатка ылайыктуу. Адабий каарман, көркөм чыгарманын жанрлары, тектери, түрлөрү, алардын айырмасы, сюжет, тропп, анын түрлөрү тууралуу маалымат алышат”[1:4].

Мектеп курсунда адабий билим берүүнүн бул этабында башка темалар, жанрлар сыяктуу эле кыргыз элинин башынан кечирген тарыхый окуялардын үлгүсү катары 1916-жылдагы каргашалуу окуяларды көркөм чагылдырган чыгармалар менен да тааныштырылат. Алардын бири – бешинчи класста окутулчу акын Ысак Шайбековдун “Кайран эл” аттуу казалы, алтынчы класста жазуучу Мукай Элебаевдин “Бороондуу күнү” аңгемеси жана акын Абдрасул Токтомушевдин айтылуу “Какшаалдан кат” аттуу чакан поэмасы. Көрүнүп тургандай, программанын талаптарына ылайык адабий билим берүүнүн бул этабында да ар кандай жанрдагы, ар кандай татаалдыктагы көркөм чыгармалар сунуш кылыныптыр. Булардын бири тарыхый окуяларды сүрөттөгөн көлөмдүү ыр – казал болсо, экинчиси чакан аңгеме, ал эми үчүнчүсү – окуп, түшүнүүгө өтө деле татаал болбогон поэма экен, бирок бул үчөөн бириктирип турган бир ири тема бар – ал улуттун башына келген коогаландуу окуя, анын кесепеттери, буга да карабай анын каармандарынын жакшы жашоого, эркиндикке болгон аракеттери, илгери үмүттөрүнүн көркөм чагылдырылышы.

Адабиятты мектеп курсунун кайсыл гана этабында болбосун, чыгарманын көркөм образдарын, искусстводогу көркөм адабият катары эстетикалык кооздугун, сулуулугун, анын идеялык, адеп-ахлактык мазмуну менен бирдикте окутуп үйрөтүүгө өзгөчө көңүл буруу зарылдыгы бар. Тигил же бул көркөм чыгарманы идеялык-тематикалык планда гана талдап, анын көркөм формасын унутта калтыруу – адабияттын образдык спецификасын унутуу дегендикке жатат. Көркөм адабиятты окуп жатып, окуучу көркөм сөз өнөрүнүн даамын сезсин, андагы көркөм образдардан таасирленсин, ырахат алсын, жазуучунун тилине тамшансын, окуучунун көркөм сөз байлыгы өссүн, мында ошол сабакта же үйдө окуган көркөм чыгармасы негиз болуп берсин. Бул үчүн, албетте, мугалим окутуунун ийкемдүү формаларын, каражаттарын, методдору менен жаңы ыкмаларын ар бир сабагында кеңири пайдалануусу талапка ылайык болмок. Окуучунун өз алдынча чыгармачылык менен иштөөсүн да мыкты уюштуруу зарыл, айталы, тигил же бул тема боюнча билдирүү (доклад) даярдоосун, реферат жазуусун, рецензия, аннотация жазуусун уюштуруу зарылдыгы келип чыгат. Мектептин төмөнкү класстарынан баштап эле окуучунун өз эне тилинде бай лексика менен сабаттуу сүйлөй да, сабаттуу жаза билиши улуттук адабиятты мектеп курсунда сабаттуу окутууга түздөн-түз байланыштуу экендиги маалым. Теориялык мындай маселелерди мектептин бешинчи жана алтынчы класстарынын адабият мугалими айрыкча жетекчиликке алганы жакшы, анткени так ушул класстардагы адабият сабактары кийинки класстарга негиз болуп берет, адабий жанрлар тууралуу маалыматтар, көркөм чыгарманын тили (каармандардын тили), образдарды талдоо сыяктуу маселелер адабиятты жогорку класстарда окутуу ишинде спецификалык негиз болуп бере турган факторлор. Айрыкча, окуучунун адабият теориясынан алган алгачкы маалыматтары кийинки класстарда өтүлө турган чыгармаларды түшүнүү, талдоо ишинде негиз болуп берчү факторлордон. Ошону үчүн бешинчи класста Ысак Шайбековдун

“Кайран эл” ырына удаа эле “Тарых эстелиги” (Н.Байтемиров) романынан үзүндүлөрдү өздөштүргөндөн кийин “Көркөм чыгарманын темасы жана идеясы тууралуу алгачкы түшүнүктөр” деп адабият теориясынан маалымат берилет.

Программада белгиленгендей “адабий-теориялык түшүнүктөр адабий билим берүүнүн составдык бөлүгү гана эмес, адабияттын мектеп курсунун өзүнчө бир илимий негизги базасы болуп эсептелет. Адабият теориясысыз көркөм сөз өнөрүнүн образдык-эстетикалык жаратылышын, ички мыйзам ченемдүүлүктөрүн талдап түшүнүү, демек, эстетикалык табити өнүккөн, көркөмдүк жактан билимдүү, маданияттуу окуучуну тарбиялап чыгаруу мүмкүн эмес экен. Класс улам жогорулап, жаңы чыгармаларды окуп үйрөнгөн сайын окуучунун адабият теориясы боюнча алган билимдери, билгичтиктери да улам жогорулап, тереңдеп отурат”[1:6].

Мектептин алтынчы классында Мукай Элебаевдин “Бороондуу күнү” аңгемесин өздөштүргөндөн кийин эле “Аңгеме жөнүндө түшүнүктү тереңдетүү” деген адабият теориясынан маалымат берилет, ал эми Абдрасул Токтомушевдин “Какшаалдан кат” поэмасынан соң адабият теориясынан “Поэма жөнүндө алгачкы түшүнүк” деген чакан маалымат берилиши зарыл. “Адабий-теориялык аныктамалардын конкреттүү көркөм тексттен бөлүнүп схластикалык түрдө үйрөнүлүшүнө жол берилбөөгө тийиш. Адабий-илимий түшүнүктөрдү кабылдоо, үйрөнүү, түшүнүк-жоболорду практикалык түрдө өздөштүрүү жөнүндөгү методикалык принциптер сакталган учурда, башкача айтканда, илимий аныктамала конкреттүү чыгарманын тажрыйбасына, образдык табиятына, жанрдык белгилерине таянып үйрөнүлгөндө, адабий-теориялык түшүнүктөрдү окутууда жөнөкөйдөн татаалда, жеңилден оорго жетелеген дидактикалык эреженин талаптарын туруктуу кармаган учурда гана ийгиликтүү, жемиштүү боло тургандыгын тажрыйба ачык далилдеди. Окуучуларды теориялык түшүнүктөрдү

практикада колдоно билүүгө жатыктыруу, машыктыруу дайыма көңүлдүн борборунда болууга тийиш. Класста талданып, аныктама берилген теориялык түшүнүктөр ошол аныктама берилген боюнча өз ордунда кыймылсыз калып калбастан, андан ары кыймылга келтирилип, жаңы көркөм кубулуштарды талдоодо колдонулуп, улам байытылып окуучунун билими менен билгичтиктерине гана эмес, анын практикалык көндүмдөрүнө сиңирилип туруу зарылдыгы бар”[1:6-7].

Мектептин бешинчи классында “Эл башынан өткөн күндөр” деген жалпы теманын астында Ысак Шайбековдун “Кайран эл” трилогиясынын биринчи бөлүмү өздөштүрүлөт, буга программа бир саат аган убакыт караган. Мугалим мында 1916-жылдагы тарых окуясы жана анын көркөм чыгармада чагылдырылышы боюнча жалпы, бирок кыска маалымат бериши керек, негизги басым үркүн учурундагы элдин абалына коюлушу зарыл. Буга көркөм текст чоң жардамчы, тексттин өзүн окубай туруп муну ишке ийгиликтүү ашыруу мүмкүн эмес.

Мектептин алтынчы классында “Кыргыз элинин өткөн турмушунан” деген жалпы бөлүмдүн астында Мукай Элебаевдин “Бороондуу күнү” аңгемеси окутулат, буга да программа бир саат убакыт караган. Мугалим мында жазуучунун бул чакан аңгемесинин сюжети – кыргыз элинин революциянын алдындагы оор турмушун сүрөттөөгө арналгандыгы тууралуу, Жолоочу баланын абалы, боз үйдүн көрүнүшү, анын ичиндеги адамдарды сүрөттөөдөгү жазуучунун устаттыгы, жолоочу баланын ички психологиялык абалы, байкагычтыгы, интерьерди сүрөттөөдөгү деталдардын ролу, мааниси, аңгеменин кыскалыгы менен тактыгы сыяктуу негизги маселелерге басым жасашы керек. Аңгемеде заман, шарт канчалык оор болгонуна карабай жолоочу бала баш пааналап кирген чакан боз үйдөгү карыган кемпирдин жароокердиги, кең пейилдиги биринчи планга коюлушу керек. Мында да көркөм текст менен иштөөнүн мааниси чоң. Ошол бир сааттын ичинде айрым талдоо иштерин

жүргүзүүгө да болот. Сабактын соңунда адабият теориясынан маалымат катары аңгеме жанры жөнүндө окуучуларынын түшүнүктөрүн тереңдетүү милдети турат.

“Бороондуу күнү” аңгемесин талдоо учурунда мугалим мына бул маселеге басым жасаганы туура: Ушул көлөмү чакан аңгемеде Мукай бүтүндөй кыргыз калкынын 1916-жылдагы үркүн, 1917-жылдагы Октябрь революциясынын алдындагы оор турмушун сүрөттөп салган. Аңгемени окугандар билишээр, он-он эки жаш курагындагы бала талаа-түздө жалгыз келе жатат, бороон ышкырып сырткы кийиминди эмес, дененди жулуп кетчүдөй. Балага алыстан бир дөпөйгөн караан көрүндү, жакындаса, ал боз үй экен. Аны боз үй деп атоого да болбойт, тамтыгы кеткен, кийиздери ар кайсы жеринен айрылган, шамалда кулап калчудай аран эле турган бир алачык...

Ошол алачыкта кыргыздын ошондогу оор абалда жанын баккан бир үй-бүлө бар. Биздин жолоочу ошол алачыкка кирип баш калкаламак болду, андагыларга жолоочунун кереги деле жок эле. Мукайдын устаттыгы мына ушунда – боз үйдүн ички көрүнүшүн тимеле аянычтуу сүрөттөп, андагылардын ички абалына да кыска сүртүмдөрдү берет. Адабият теориясындагы композиция, анын көркөм чыгармадагы элементтери деп жүрбөйүзбү, ошол элементтердин бири интерьер, бөлмөнүн ички жасалгаланышын сүрөттөө дейбизби... Жазуучу сүрөттөгөн деталдардын баары бир нерсеге – абалдын ошончолук аянычтуулугун сүрөттөөгө баш ийдирилген. Аңгеменин уникалдуулугу – анын кыскалыгында. Мында Чеховдун манерасы байкалат. Дагы бир артыкчылыгы – деталдарды сүрөттөөдөгү тактык, мында Толстой менен Достоевскийдин, Иван Тургеневдин манерасын көрөсүң. Көрсө, кыргыз адабиятында деле андай классиктер болгон тура...

Европада аңгеме жанрын изилдеген Сомерсет Моэм, орустарда Юрий Нагибин дегендер болгон, алардын теориясында “от первого лица” деген баяндоонун түрү бар, Мукайдын мунусу ошол талаптарга дал келет...

Эми ошол жолоочунун сөзүнө кулак төшөүз. “... - Ушул эле болот мага, - деп ирегеде жаткан бир кап тезектин жанына тердикти жая салдым. Жаздыгым ошол боло турган. Бут сунарга жер жок. Жанымда коломто. Жатканымдан кийин талпакты сүйрөп келип, үстүмө таштап койду да, кемпир: “Эртең бороон бастаганда кет. Жолдо куруп каларсың” – деди күңкүлдөп. От өчтү. Үй жер кепедей караңгы. Жымжырт. Тыштан гана улуган бороондун күчү менен илдибары кеткен жаман үзүк делпилдеп, уукту сабап турду... Эртеси бул үйдөн бир адам серпиле электе туруп алып, жолго түштүм...” Аңгеме окуясынын мынчалык реалдуу тартылышы – менимче ошол жолоочу бала Мукайдын өзү (“Зарлык” деп аталган чакан аңгемесин эстеп көрүңүз), жазуучу ошондогу аянычтуу окуяны өз көзү менен көргөн, өзү аралашкан... Ал 1916-1917 – жылдардын тарыхый окуясын бир эле күндүн рамкасына сыйдырды, анысын “бороондуу күнү” деп атады. Ошол жолоочу баланын көргөнү аркылуу бүтүндөй кыргыз элинин көргөн күнүн баяндап салды...

Мугалим үчүн мына бул маалыматтарды билип алуу да ашыктык кылбайт: Кыргыз элинин тарыхына, өзгөчө 1916-жылкы окуяга ириде улуттук адабиятта жазуучулар, акындар, драматургдар жана Ысак Шайбековго окшогон акындар чыгармачылыгынын өкүлдөрү кеңири кайрылышкан. Бул багытта биз буга чейин Ы. Шайбековдун (1880 — 1957) «Азган эл», «Кайран эл», «Кайткан эл», А. Жутакеевдин (1880—1931) «Качак турмушу», «1916-жыл», «Кайран эл» деген чыгармаларын окуп үйрөнүп келсек, эми бул катарды ысмы элге кайрадан таралып жаткан акын Алдаш Молдонун (1876 — 1930) чыгармалары толуктап отурат. Алдаш Молдо өтө көп сандагы адабий көркөм туундуларды жараткан экен, бирок бизге чейин алардын баары толук түрдө келип жеткен жок. Бул мугалим-акындын көркөм мурасынан соңку кездерде бирин-экин чыгармалары жарык көрдү. Анын «Хал заман», «Үркүн», «Ормон-Балбай» деген поэмаларын айтууга болот. Алдаш Молдонун чыгармаларынын негизги баалуулугу —

сүрөттөлүп жаткан окуялар менен адамдардын тарыхый жактан ишенимдүү көрсөтүлгөндүгү. Бул сапат акындын дээрлик бардык чыгармаларына мүнөздүү. Мына, калемгердин айрым чыгармаларынын аталыштары: «1912-жылы болгон бир окуя», «1913—1914-жылдардагы хуторлор тууралуу», «1916-жылкы үркүндүн алдында», «Алты шаар», «Көл баяны» ж.б. Акын «Хал заман» чыгармасында ошол мезгилдин жалпылаштырылган элесин түзүп, падышачылык администрациянын өкүлдөрү менен жергиликтүү байлардын дагы да байып, ал эми караламан кыргыз журту бардык жактан куржалак калып жаткандыгын көрсөтөт. Жалпысынан, Алдаш Молдонун 1916-жылдагы үркүнгө жана кыргыздардын Кытай жерине качкан кайгысы менен ал жакта көргөн азап-тозокторуна арналган чыгармалары революциялык пафосу жана нукура тарыхый атмосферасы менен айырмаланып турат. Ушул мааниде анын 1917-жылы жазылган «Үркүн» поэмасы өзгөчө көңүл бурарлык. Анткени ал Октябрь революциясына чейинки кыргыз поэзиясын мазмун жактан да, өтмөчүлдүк эстафета берүү жактан да кандайдыр бир деңгээлде жыйынтыктап тургансыйт. Булар мугалим үчүн кошумча маалымат гана болду, бирок мындай маалыматтардын өтүлүп жаткан теманы терең түшүнүүгө өбөлгө түзөрүн унутпаганы дурус.

Алтынчы класста Абдасул Токтомушевдин “Какшаалдан кат” поэмасы “Бороондуу күнү” аңгемесине удаа өтүлөт, программа буга эки саат караган. Поэману сабакта өтөөрдө мугалимдин жетекчиликке алуучу маселелери мына булар: Ата журтунан алыс калган кыздын турмушу (бул да үркүндүн кесепети болчу), поэмадагы туулган жерди сагынуу, кусалануу мотивинин берилиши, жеке керт башынын эркиндиги үчүн болгон күрөш, өз теңине жетүү үчүн каармандын Какшаалдагы аракеттери, элинен, жеринен алыста жүргөн кыздын туулуп, өскөн жери, эркин эли менен сыймыктанышы, поэманын жогорку көркөмдүүлүгү, тилинин жатыктыгы, каармандын образын берүүдөгү

автордун нукуралыгы сыяктуу маселердин тегерегинде болот.

Программа талап кылгандай бул класстарда ошол сунуш кылынган чакан чыгармалар менен кошо (аларды сабакта талдоонун алдында) автордун өмүрү жана чыгармачылыгы тууралуу кыскача маалымат берүү милдети турат. Дегинкиси, мектепте акын, жазуучу же драматургдун өмүрү-чыгармачылыгын үйрөнүүнүн үч түрү сунуш кылынат. Биринчиси, акын-жазуучулардын өмүрүнөн, чыгармачылыгынан өтө кыскача кабар берүү (бул айрыкча бешинчи-жетинчи класстарга мүнөздүү көрүнүш). Мында өтүлүп жаткан чыгармага байланыштуу автордун өмүр-таржымалынан учкай гана кабар берилет. Программда айтылгандай “жазуучунун өмүр-таржымалын, чыгармачылык жолун окуучуларга түшүндүрүүдө тарыхый принципти кармануу зарылдыгы бар. Сөз чеберинин чыгармачылык өзгөчөлүктөрүн, идеялык-эстетикалык салттарын, жанрдык-тематикалык кызыкчылыктарын, көркөм ойлоо деңгээлин, ийгилик-кемчилдиктерин, сүрөткердик манерасын, граждандык умтулуштарын түшүндүрүүдө аларды ошол сөз чебери жашаган доордун жалпы рухтук атмосферасы, коомдук башкы тенденциялары, социалдык-психологиялык, мезгилдин саясий, чөйрөнүн тарыхый бөтөнчөлүлү, улуттук адабий-эстетикалык өсүштүн абалы, адабий-маданий өз ара карым-катыштардын арымынын даражасы менен тыгыз бирдикте кароо керек. Сүрөткердин өмүрү менен чыгармачылыгы жөнүндөгү аңгеменин эмоционалдуулугун, таасирдүүлүгүн арттырып, мазмунун тереңдетүүдө, жазуучу жөнүндөгү эскерүүлөрдөн, өзүнүн афоризмдеринен, күндөлүгүнөн, жеке турмушундагы, коомдук ишмердигиндеги, чыгармачыл өнөрканасындагы элдик баалардан, сейрек сүрөттөр болсо, алардан пайдалануунун мааниси чоң. Айрым учурларда жазуучулардын туулган, жашаган, эмгектенген жерлерине крайтаануу саякаттарын уюштуруп туруу да жакшы натыйжаларды берет”[1:7-8].

Ошентип, кыргыз адабиятынын мектеп курсунун бешинчи жана алтынчы класстарында мына жарым кылымдан бери системалуу өздөштүрүлүп келе жаткан үркүн темасындагы эки – үч чыгарманы окутууда мугалим жетекчиликке ала турган айрым гана теориялык маселелер тууралуу сөз кылдык.

Ырас, бул айтылгандар кыйшыюусуз аткарыла турган панаңея эмес, тек гана мугалим сабактарына даярданар алдында пайдалана алам дегендерин гана бөлүп алышы толук ыктымал, бул ар бир мугалимдин жеке эркинин иши.

Пайдаланылган адабияттар:

- 1.Кыргыз адабиятынын программасы. Жалпы орто билим берүүчү кыргыз мектептеринин V - IX класстары үчүн. – Бишкек, 2011.
- 2.Кыргыз адабиятынын тарыхы (төртүнчү том). А.Акматалиевдин жалпы ред. астында. – Бишкек: Шам, 2002.
- 3.Элебаев М. Жарыяланбаган чыгармалар. – Фрунзе: Адабият, 1990.
- 4.Жигитов С. Кечээкинин сабактары, бүгүнкүнүн талаптары. – Фрунзе, 1991.
- 5.Асаналиев К. Кыргыз совет прозасынын очерктери. Биринчи бөлүм. – Фрунзе, 1957.
- 6.Байгазиев С. Жазуучунун чыгармачылык индивидуалдуулугун мектепте үйрөнүү. Мукай менен Жусуп. – Бишкек: Мектеп, 1993.
- 7.Токтомушев А. Какшаалдан кат. Китепте: Тандалмалар. – Фрунзе, 1982.
- 8.Артыкбаев К. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. – Фрунзе: Мектеп, 1982.

Рыспек кызы Айжамал

*Магистрант Кыргызского Государственного Университета им. И. Арабаева, Факультет Востоковедения и
Международных Отношений.*

электронная почта: ajzamalryspekyzy@gmail.com

НАУЧНО-ПОПУЛЯРНЫЕ ТЕКСТЫ КАК ОДНА ИЗ РАЗНОВИДНОСТЕЙ ФУНКЦИОНАЛЬНОГО СТИЛЯ ЯЗЫКА.

Рыспек кызы Айжамал

*И. Арабаев атындагы Кыргыз Мамилекеттик Университетинин Чыгыш таануу жана Эл аралык мамилелер
факультетинин магистранты*

электрондук почта: ajzamalryspekyzy@gmail.com

ИЛИМИЙ-ПОПУЛЯРДУУ ТЕКСТТЕР ТИЛДИН ФУНКЦИОНАЛДУУ СТИЛИНИН БИР ТҮРҮН ТҮЗӨТ.

Ryspek kzy Aizhamal

*Master's student Kyrgyz State University named after. I. Arabaeva, Faculty of Oriental Studies and International
Relations, master's degree, special "Philology" 2nd year, Bishkek, Kyrgyz Republic, email:*

ajzamalryspekyzy@gmail.com

POPULAR SCIENTIFIC TEXTS AS ONE OF THE VARIETY OF THE FUNCTIONAL STYLE OF THE LANGUAGE.

Аннотация: *Рассматривается вопрос о статусе научно-популярного типа речи в системе функциональных стилей языка, о самом понятии и особенностях научно-популярного текста. Популяризация научного текста рассчитана на расширение аудитории и связана с поисками средств, в том числе речевых, для установления контакта с читателем.*

Ключевые слова: *функциональная стилистика, популяризация, научный стиль, научно-популярный тип речи.*

Аннотация: *Тилдин функционалдык стилдер системасында кептин илимий-популярдуу түрүнүн абалы, илимий-популярдуу тексттин өз алдынча түшүнүгү жана өзгөчөлүктөрү жөнүндө маселе каралат. Илимий текстти популяризациялоо аудиторияны кеңейтүүгө багытталган жана окурман менен байланыш түзүү үчүн каражаттарды, анын ичинде кепти издөө менен байланышкан.*

Негизги сөздөр: *функционалдык стиль, популяризация, илимий стиль, кептин илимий-популярдуу формасы.*

Annotation: *The question of the status of the popular science type of speech in the system of functional styles of the language, the very concept and features of the popular science text is considered. The popularization of a scientific text is designed to expand the audience and is associated with the search for means, including speech, to establish contact with the reader.*

Key words: *functional style, popularization, scientific style, popular science type of speech.*

Под функциональным стилем понимается средств, которые используются в определенной разновидности литературного языка, включающая в сферу общения и соотносятся с определенной себя исторически сложившиеся и социально сферой профессиональной деятельности[1]. обусловленные и осознанные системы речевых

Статус научно-популярного текста до сих пор окончательно не определен в современной лингвистике и стилистике.

Такие исследователи, как Л.А. Баташева, М.Н. Кожина, М.П. Сенкевич, Т.А. Тимофеева, Р.А. Будагов, Н.М. Разинкина, И.Р. Гальперин определяют научно-популярные тексты как разновидность научного стиля, его вариант, подстиль.

Научный стиль и научно-популярный подстиль тесно взаимосвязаны, имеют общие фундаментальные признаки, но также в значительной мере отличаются друг от друга как в вопросах частной коммуникативной задачи, так и в сфере функционального применения[2].

По мнению этих ученых, научный стиль как функциональная разновидность языка распадается на ряд подстилей, внутренне дифференцированных, но в совокупности все подстили научного функционального стиля связаны общими закономерностями.

Другая часть лингвистов рассматривает научно-популярную литературу как проявление самостоятельного функционального стиля.

Такие ученые, как Н.Н. Маевский, Г.А. Васюченко и Н.Я. Сердобинцев, придерживаются другой точки зрения и выделяют научно-популярный стиль речи как самостоятельный функциональный стиль. Подобный подход к классификации объясняется общностью экстралингвистических факторов (цель общения, задачи), содержание сообщения.

Как видим, до сих пор лингвисты не пришли к единой концепции. Однако всегда следует учитывать тот факт, что объектом интереса научно-популярного текста всегда является научное знание и в его основе всегда лежит научный текст.

Научная литература, в отличие от научно-популярной, обращена к аудитории, относительно ограниченной и, как правило, профессионально однородной, а основными целями научно-популярных изданий является адресованность к

широкой аудитории и популяризация научных знаний в обществе[3].

Существенным отличием данного подстиля от других типов является образность и экспрессивность языка, обусловленные коммуникативным предназначением такого рода текстов.

Анализируя статью «Глобальное потепление» Мясникова С. В с точки зрения лексических особенностей научно-популярного стиля речи, можно выделить некоторые его черты.

Так как термины являются важнейшим элементом лексики научного популярного стиля, смысловым ядром специального научного языка и передают основную содержательную информацию, статья насыщена подобными словами и словосочетаниями: «global warming-глобальное потепление», «greenhouse effect-парниковый эффект», «carbon dioxide- углекислый газ».

Для научно-популярного текста характерно многообразие выразительных средств языка с целью привлечения внимания к проблеме, выражение собственного мнения автора.

Особое место в данной статье занимает экспрессивно-окрашенная лексика, которая используется для создания образности. Такие изобразительно-выразительные средства, как: эпитеты, олицетворения, сравнения, метафоры, перифразы, антитезы используются для разбавления информации, что делает ее более легкой для восприятия и усвоения[5].

Для придания предметам эмоционально-экспрессивной окраски используются эпитеты.

At one point I looked back up at the ice, expecting it to appear as it most often does this early in the season—blue, featureless, lifeless[4].

В какой-то момент я снова посмотрел на лед, ожидая, что он появится, как это чаще всего бывает в начале сезона - синим, безликим, безжизненным.

1) blue-синим

2) featureless-безликим

3) lifeless-безмятежным

The ice was stained green and brown- Лед был окрашен в зеленый и коричневый цвета.

1) green and brown- зеленый и коричневый цвета.

Еще одним часто употребляемым средством выразительности и образности являются олицетворения.

1) The icy water hit my face - Ледяная вода ударила мне в лицо

2) It(ice) moved.-Он(лед) шевелился.

Для того чтобы текст было интересно читать, использовались скрытые сравнения, иными словами метафоры.

1) Антиподы порхают

2) Арктика без льда будет похожа на сад без почвы

1. В процессе сопоставительного анализа научно-популярного текста на английском языке и его русского перевода были выявлены особенности научного и научно-популярного текстов.

2. В результате анализа было установлено, что, наряду с большим количеством терминов, в научно-популярных текстах активно используются

стилистические фигуры речи. Как правило, для них подыскиваются эквиваленты, осуществляется дословный перевод или подбираются функциональные аналоги.

3. Проведенный анализ позволил выявить закономерности переводческих решений, применяемых при переводе научно-популярного текста, и показал, что типичными приемами при переводе имен собственных и терминов являются транскрипция, транслитерация и калькирование.

4. Передача лексических особенностей осуществляется за счет использования таких лексических трансформаций, как лексико-семантические замены (конкретизация, генерализация, модуляция), антонимический перевод и функциональный аналог.

5. Передача стилистических особенностей, выраженных такими средствами образной выразительности, как лексический повтор, сравнение, аналогия, антитеза, метафора, эпитет.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кожина М.Н. Речеведение. Теория функциональной стилистики: избранные труды / М.Н. Кожина. — 2-е изд., стер. — М. : Флинта, 2015. С.154
2. Будагов Р. А. Литературные языки и языковые стили. М., 1967. 376 с.
3. Маевский Н.Н. Особенности научно-популярного стиля: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Ростов-на-Дону, 1979. 21 с.
4. Мясникова С.В., Григорьева М.Б., Уткина С.А. Английский язык: читаем научно-популярные тексты: учебное пособие – Владивосток: Изд-во ВГУЭС, 2011. С.5
5. Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1958. — 462 с.

Касмалиева А.С., Сейтказиев М.Т., Л.И. Губанова, Н. С. Белькова, Л. А. Николаева
Кыргыз-Түрк "Манас" Университети

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук Университети

ЖЕКЕ АДАМДЫН ДЕНЕ ТАРБИЯСЫН КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ПРИНЦИПТЕРИ

Касмалиева А.С., Сейтказиев М.Т., Губанова Л.И., Белькова Н.С., Николаева Л.А.,

Кыргызско-Турецкий университет «Манас»

Кыргызский Национальный Университет им. Ж.Баласагына

ПРИНЦИПЫ ФОРМИРОВАНИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ЛИЧНОСТИ

Kasmalieva A.S., Seitkaziev M.T., Gubanova L.I., Belkova N.S., Nikolaeva L.A.,

Kyrgyz-Turkish University "Manas"

Kyrgyz National University named after J. Balasagyn

PRINCIPLES OF FORMATION OF PHYSICAL CULTURE OF THE INDIVIDUAL

Аннотация: Макалада жеке адамдын дене тарбиясын калыптандыруунун принциптери каралат. Окуучулардын ден соолугунун деңгээли жылдан жылга, тилекке каршы, жаакшырбай жатат. Акыркы он жылдыктарда мектепте дене тарбияны окутуунун сапаты мугалимдердин жана окуучулардын мотивациясынын начардыгынан, материалдык-техникалык камсыздоонун жетишсиздигинен жана билим берүү мекемелеринде керектүү спорттук шаймандардын жоктугунан улам төмөндөп баратат. Андыктан аталган изилдөөнүн негизги максаты дагы ушул багытта уланат.

Түйүндүү сөздөр: дене тарбиясы, окуучулардын ден соолугу, спорттук шаймандар, окутуунун сапаты, мотивация.

Аннотация: В статье рассматриваются принципы формирования физической культуры личности. Уровень здоровья учащихся из года в год, к сожалению, не улучшается. В последние десятилетия качество преподавания физической культуры в школе снижается из-за слабой мотивации учителей и учащихся, отсутствия материально-технического обеспечения и отсутствия необходимого спортивного инвентаря в образовательных учреждениях. Поэтому основная цель данного исследования также будет продолжена в этом направлении.

Ключевые слова: физическая культура, здоровье учащихся, спортивный инвентарь, качество обучения, мотивация.

Abstract: The article discusses the principles of the formation of physical culture of the individual. Unfortunately, the level of health of students does not improve from year to year. In recent decades, the quality of physical education teaching at school has been declining due to the weak motivation of teachers and students, the lack of material and technical support and the lack of necessary sports equipment in educational institutions. Therefore, the main purpose of this study will also be continued in this direction.

Keywords: physical culture, students' health, sports equipment, quality of education, motivation.

Современная образовательная среда в школе наряду с образовательной и воспитательной функцией должна обеспечивать функцию сохранения и формирования здоровья учащихся. Важнейшая задача нашего государства – улучшение качества жизни населения, укрепление здоровья подрастающего поколения и повышение качества процесса физического воспитания детей и молодежи. В этом плане, издание Президентом Указа Президента Кыргызской Республики от 29 января 2021 года УП № 1 «О духовно-нравственном развитии и физическом воспитании личности» [5] должно стать одним из ключевых моментов в реформировании системы образования, физической культуры, спорта в плане разработки новых подходов к освоению ценностей ФК и спорта, разработки и использования инновационных процессов в системе школьной физической культуры и массового детско-юношеского спорта, проведении исследований и реализации проектов, связанных с разработкой новых педагогических технологий, направленных на обновление формы и содержания физического воспитания школьников Кыргызстана.

Одним из актуальных направлений реформирования системы школьной физической культуры является создание здоровьесформирующей среды в общеобразовательных учреждениях. Сегодня в республике насчитывается 2086 общеобразовательных школ, где обучается более 1 млн. школьников.

Уровень здоровья школьников, из года в год, к сожалению, не улучшается. И качество преподавания физической культуры в школе в последние десятилетия снижается в силу слабой мотивированности учителей и учеников, недостаточной материально-технической обеспеченности и отсутствия необходимого спортивного инвентаря и оборудования в образовательных учреждениях. Сегодня все более возрастает роль педагогического коллектива в повышении качества образовательных услуг, создании доброжелательного социально-

психологического климата в образовательной организации, активного взаимодействия педагогов с родителями, физкультурно-спортивными организациями и спортивными школами для создания здоровьесформирующей образовательной среды в каждой школе республики.

Пропаганда здорового образа жизни с раннего возраста, постоянное вовлечение и участие учащихся в оздоровительные и спортивные мероприятия способствует повышению двигательной активности школьников, укреплению здоровья, воспитанию морально-волевых качеств и формированию здорового поколения.

Несмотря на то, что учителя физкультуры стали более реально с учетом спортивных интересов школьников использовать часы вариативной части Программы по физическому воспитанию школьников [6], кроме обязательных видов спорта (подвижные игры, баскетбол, волейбол, легкая атлетика, кроссовая подготовка) включая уроки футбола, борьбы, национальные и народные подвижные игры и др., ситуация во многих школах, особенно в регионах остается тревожной: из-за низкой материальной заинтересованности и нехватки квалифицированных учителей ФК, уроки физической культуры в 1-4 классах ведут учителя начальных классов, иногда данный предмет ведут и другие предметники.

Кроме того, слабая материально-техническая база большинства школ, низкая профессиональная компетентность учителей физкультуры, привязанность к обязательной части Программы ФК школьников, отсутствие адаптированных учебных программ по избранным видам физкультурно-спортивной деятельности, отсутствие права выбора вида физкультурно-спортивной деятельности вариативной компонента Программы ФК – это лишь часть проблем традиционной практики физического воспитания, сложившейся за многие годы в нашей республике.

Вышеуказанные противоречия приводят к тому, что существующая система школьной

физической культуры нуждается в реформировании, поиске новых путей для достижения положительных изменений в уровне развития и формирования физической культуры школьников за годы обучения в школе.

Сегодня, многие формы работы по физическому образованию и воспитанию учащихся не используются учителями, и выпадение хотя бы одного звена из комплексной организации физического воспитания учащихся приводит к нарушению непрерывности процесса формирования физической культуры школьника, в силу чего не представляется возможным обеспечение качественного решения всего комплекса задач физического воспитания. Игнорирование какой-то из форм ФВ школьников существенно обедняет целостный процесс физического воспитания, так как исключает возможность решения целой группы специфических задач физического воспитания. Мы должны четко знать, что только комплексное и системное использование всех форм занятий физическими упражнениями способствует полноценному решению всех задач физического воспитания школьников. Для обеспечения успешного решения задач по формированию устойчивого интереса и потребности в занятиях ФУ и спортом у школьников необходимо объединение усилий всего педагогического коллектива образовательного учреждения, родителей, а также проявления со стороны самих учащихся заинтересованности, должной активности и самоорганизации [3].

Многие современные ученые считают, что наиболее одним из наиболее эффективных путей улучшения школьной системы физической культуры является - спортизированное физическое воспитание, учитывающее спортивные интересы и способности учащихся (L. Embrey, J. Garnaut, 1983; Е.Н. Литвинов, 1984; Н.В. Гуреев, 1986; В.К. Бальсевич, 1988; 2003, 2006; Г.П. Богданов, 1989; Ю.Н. Вавилов, 1990; М.Я. Виленский, Е.Н. Литвинов, 1990; M. Sleaf, P. Warburton, 1990; А.Я. Дука, 1991; В.И.

Логунов, 1992; В.И.Лях, Г.Б. Мейксон, Л.Б. Кофман, 1991; В.К. Бальсевич, Л.И. Лубышева, 1994, 1995; П.К. Дуркин, 1995; Б.Н. Найданов, 1996; А.Н. Прогонюк, 2000, 2001; Л.И. Лубышева, 2003, 2006; и др.)([1,2].

Надо признать, что за последние годы и в нашей республике проводится определенная работа по совершенствованию школьной системы физической культуры.

В «Концепции воспитания школьников и учащейся молодежи Кыргызской Республики до 2020 года», утвержденной приказом МОН КР от 22 июля 2014 года № 545/1, указывается: «Главным критерием продуктивности системы образования будет являться выпускник, способный адекватно реагировать на вызовы, которые стоят перед ним, и обладающий компетентностями, соответствующими экономическим, социокультурным и политическим потребностям страны» [7].

В 2017 году в целях реализации НСУР КР ГАДМФКС при Правительстве КР (№ 132 от 26.05.16 г) была создана рабочая группа по разработке и внедрению Нормативов ФП для школьников Кыргызстана. Разработанные Нормативы ФП были разработаны и апробированы нами в 12 пилотных школах в различных регионах Кыргызстана.

Приказом Государственного Агентства по делам молодежи, ФК и спорта при Правительстве КР 1 июня 2017 года было утверждено “Положение о типовых нормативных требованиях по ФП учащихся общеобразовательных школ” и подписан совместный приказ ГАДМФКС и МОН КР (17 июня 2017 № 335-Н, 3 октября 2017 года № 1264/1) ”О внедрении типовых Нормативных требований по физической подготовке учащихся общеобразовательных организаций КР”.

Для решения вопросов обеспеченности спортивными объектами и базами по приему нормативов был издан совместный приказ двух ведомств (№ 380, 23.11.2017 г.) “Об использовании объектов физической культуры и спорта,

находящихся в ведении высших учебных заведений и общеобразовательных организаций Кыргызской Республики”, в соответствии с которым руководители вузов и школ республики обязаны предоставлять на безвозмездной основе спортивные залы и площадки для проведения учебно-тренировочного и оздоровительного процесса учреждениям ФК и спорта (на основании Постановления Правительства КР “Об утверждении Положения о порядке предоставления государственного имущества в аренду” от 17 июня 2015 года № 374).

Приказом ГАДМФКС № 87-Н от 04.04.2019 года ответственность за внедрение Нормативов ФП была возложена на Дирекцию по проведению спортивно-массовых мероприятий и работе с молодёжью “ЖАШТЫК”, был разработан “План мероприятий по внедрению Нормативов ФП населения КР”, в соответствии с которым ведется информационно-пропагандистская работа, сотрудники дирекции проводят семинары и осуществляют контроль за работой по подготовке и сдаче нормативов ФП среди населения республики.

Сегодня по республике насчитывается всего 2086 общеобразовательных организаций с общим контингентом 970381 учащихся. В 2018-2019 году были подведены итоги приема Нормативов ФП среди школьников республики: из 554 982 учеников, принявших участие в сдаче нормативов, выполнили - 74430 (на золотой знак -27050, на серебряный знак – 47380), что составило всего 13 % от общего числа школьников, сдававших нормативы (из отчета Дирекции по развитию школьного и студенческого спорта при ГАДМФК за 2019 год). Но если учесть, что нормативы сдавали лишь 57% от общего числа школьников, то количество школьников, выполнивших Нормативы физической подготовленности минимально (всего 7,6 % получили золотой и серебряный значок).

Полученные результаты свидетельствуют о том, школьная система физической культуры и спорта остро нуждается в реформировании и поддержке со

стороны государства. Необходимо, в первую очередь решать проблему слабого материально-технического оснащения школ для проведения уроков физкультуры и секционных занятий, разрабатывать механизмы материального и морального стимулирования работы учителей ФК, а также нужны мотивационные механизмы для школьников, получивших золотой и серебряный значок за выполнение нормативов и активизация научно-исследовательских проектов и изысканий по изучению показателей здоровья и физических кондиций детей и молодежи.

Заслуживает особого внимания Международный научно-исследовательский проект “Определение спортивных способностей детей 8-10 лет, проживающих в г.Бишкек и Чуйской области”, который был реализован в 2018 году при поддержке Министерства образования и науки КР и Госагентства по делам молодежи, ФК и спорта КР Кыргызско-Турецким Университетом “Манас” совместно с рядом университетов Турецкой Республики. Для проведения исследования была разработана специальная методика изучения физического развития детей и тестирования способностей с использованием тестов “Еврофит”.

В рамках данного проекта было обследовано всего 3345 учащихся начальных классов 17 общеобразовательных школ г. Бишкек и Чуйской области. В ходе проведения исследования были определены антропометрические данные: длина тела (рост) стоя, вес, окружность и экскурсия грудной клетки, сила кисти (левой и правой руки), толщина подкожно-жировой складки, что позволило определить соматотип и весо-ростовой индекс испытуемых. Дополнительно к тестам “Еврофит” школьники сдавали следующие тесты – бег - 20 м, прыжок в высоту, тест на гибкость, силу, координацию и внимание.

Полученные данные были подвергнуты статистической обработке и анализу с использованием программы IBM SPSS 21 Statistics Versiyon 21. В итоге был определен рейтинг

учащихся, всем школьникам были выданы сертификаты участников проекта. Из 3345 школьников были определены 108 (3%) учеников, показавших наиболее высокий уровень физической подготовленности и набравших самые высокие баллы - от 76 до 100 б. При этом, было выявлено, что подавляющее большинство школьников, имеют уровень физической подготовленности ниже среднего, что также говорит о слабой организации процесса формирования физической культуры и укрепления здоровья детей младшего школьного возраста в общеобразовательных школах г. Бишкек и Чуйской области.

Результаты международного проекта были обсуждены на научно-практическом семинаре, проходившем в Кыргызско-Турецком Университете “Манас” 11 апреля 2019 года с участием ученых из Кыргызстана и Турции, а также учителей физкультуры, тренеров и руководителей общеобразовательных и спортивных школ, учреждений физической культуры и спорта, заинтересованных в полученных результатах.

Реализация таких исследовательских проектов позволяет выявить уровень развития и физической подготовленности школьников, а также позволит расширить пространство для поиска и выявления спортивных талантов для спорта высших достижений. Поэтому в общеобразовательной школе должны создаваться благоприятные условия для раскрытия их способностей в избранном виде спортивной деятельности.

Наряду с этим, есть еще множество проблем, в первую очередь, вопросы, связанные с организацией сдачи нормативов и слабым материально-техническим оснащением школ, особенно в регионах, зачастую незаинтересованность и формальный подход руководства и учителей школ к вопросам физической культуры и здоровья учащихся, низкая мотивированность школьников и др.

Потребности и цели являются основными составляющими мотивационной сферы учащейся

молодежи. Главным в формировании положительной мотивации учащихся школ к регулярным занятиям физической культурой является реализация потребностей в двигательной активности. Результативность физического воспитания учащихся общеобразовательных школ существенно повысится, если в школьных коллективах учителя ФК при разработке планов физкультурно-спортивных мероприятий будут учитывать потребности, цели, интересы учащихся, реальные социальные условия жизни, которые на сегодня являются главными источниками формирования мотивации к физкультурно-спортивной деятельности.

Сегодня учителя ФК на местах нуждаются в учебно-методическом и информационном обеспечении образовательного процесса, особенно на кыргызском языке, по физической культуре и спорту. В Высшей школе ФК и спорта КТУ «Манас» в течение последних нескольких лет опубликовано более 10 учебных и учебно-методических пособий по видам спорта, кроме этого, еще ряд пособий по теории и методике преподавания, планированию уроков физической культуры подготовлены к изданию.

Кроме этого, в необходимо создание Единой базы данных и электронной системы мониторинга и оценки уровня физической подготовленности школьников в электронной системе Министерства образования и науки КР, которая позволит проводить объективную оценку качества учебно-воспитательного процесса, состояния здоровья и уровня физической подготовленности учащихся, и эта оценка должна осуществляется по единым, понятным для преподавателя, школьника и его родителей критериям.

Улучшение здоровья школьников и повышение эффективности процесса физического воспитания школьников может быть достигнуто на основе применения следующих организационно-методических принципов управления развитием физической культуры личности на основе спортизации физического воспитания:

- единство и взаимосвязь усвоения базового и вариативного компонентов содержания физического воспитания;
- свобода выбора вида спорта;
- объединение учащихся в учебно-тренировочные группы, которые имеют относительно однородные физкультурно-спортивные интересы и способности;
- единство соревновательной и учебно-тренировочной деятельности.

Поэтому, сегодня мы должны школьную физическую культуру понимать гораздо шире, чем просто уроки физкультуры, имеющие

оздоровительную и спортивную направленность: это очень эффективное средство физического и нравственного развития, совершенствования психических и функциональных возможностей детей, это и возможность повышения как общей, так и специальной эрудиции школьников и т.д.

И, конечно, чем раньше физическая культура будет использована в системе обучения и воспитания школьников, тем успешнее будут решены проблемы организации свободного времени и досуга, формирования навыков здорового образа жизни и воспитания духовно-нравственных качеств современной молодежи.

Список использованной литературы:

1. Бальсевич, В.К. Технология спортивного физического воспитания учащихся общеобразовательных школ / В.К. Бальсевич // Инновационные педагогические технологии в системе физкультурного образования и оздоровления населения. СПб НИИФК, 2006. - С. 107-111.
2. Кострова Н.Н. Формирование физической культуры школьников на основе спортизации физического воспитания. Автореферат дисс. на соискание степени канд. пед. наук. М.: 2007. -с.23.
3. Касмалиева А.С. О проблемах создания здоровьесформирующей среды в школах Кыргызстана. Известия КАО, 2014, - Бишкек.
4. Указ Президента от 29 января 2021 года УП № 1 «О духовно-нравственном развитии и физическом воспитании личности». http://www.president.kg/ru/sobytiya/18509_ukaz_prezidenta
5. Здоровье населения и деятельность организаций здравоохранения КР, 2019 год. <http://cez.med.kg>
6. Программа по физическому воспитанию учащихся средних общеобразовательных учебных заведений (школы, гимназии, лицеи). Бишкек, «ТАС», 2004. -64 с.
7. Концепция воспитания школьников и учащейся молодежи Кыргызской Республики до 2020 года. (Приказ МОН КР от 22 июля 2014 года № 545/1. https://www.kgma.kg/pdf/KONCEPCIYa_Strategiya_razvitiya_obrazovaniya_KR_tdo_2020.

Касмалиева А.С., Сейтказиев М.Т., Л.И. Губанова, Н. С. Белькова, Л. А. Николаева

Кыргыз-Түрк "Манас" Университети

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук Университети

**ИНСАДЫН ДЕНЕ ТАРБИЯСЫН КАЛЫПТАНДЫРУУ АРКЫЛУУ ОКУУЧУЛАРДЫ
РУХАНИЙ-АДЕП-АХЛАКТЫК ЖАКТАН ӨНҮКТҮРҮҮ ЖАНА ТАРБИЯЛОО**

Касмалиева А.С., Сейтказиев М.Т., Губанова Л.И., Белькова Н.С., Николаева Л.А.

Кыргызско-Турецкий университет «Манас»

Кыргызский Национальный Университет им. Ж.Баласагына

**ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОЕ РАЗВИТИЕ И ВОСПИТАНИЕ ШКОЛЬНИКОВ ЧЕРЕЗ
ФОРМИРОВАНИЕ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ЛИЧНОСТИ**

Kasmalieva A.S., Seitkaziev M.T., Gubanova L.I., Belkova N.S., Nikolaeva L.A.

Kyrgyz-Turkish University "Manas"

Kyrgyz National University named after J. Balasagyn

**SPIRITUAL AND MORAL DEVELOPMENT AND EDUCATION OF SCHOOLCHILDREN
THROUGH THE FORMATION OF PHYSICAL CULTURE OF THE INDIVIDUAL**

Аннотация: Бул макалада адамдын дене тарбиясын калыптандыруу аркылуу окуучуларды рухий жана адеп-ахлактык жактан өнүктүрүү жана билим берүү маселелери каралат. Анткени республикада дене тарбияны өнүктүрүүнүн мамлекеттик саясатынын негизги багыттары мыйзам чыгаруу жана ченемдик укуктук актыларда түзүлгөн, мында дене тарбиянын ролу инсанды ар тараптуу гармониялуу өнүктүрүү боюнча милдеттерди чечүүгө байланыштуу. Адамды ар тараптан өнүктүрүү жана тарбиялоо, сергек жашоо образын калыптандыруу, дене-бой жана адеп-ахлактык жактан өркүндөтүү муктаждыгы үчүн дене тарбия жана спорттун жетектөөчү ролу белгиленген.

Түйүндүү сөздөр: руханий өнүгүү, адеп-ахлак, ден-соолук, дене тарбия, адамдын гармониялуу өнүгүшү.

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы духовно-нравственного развития и воспитания школьников через формирование физической культуры личности. Так как основные направления государственной политики развития физической культуры в республике сформулированы в законодательных и нормативно-правовых актах, где роль физической культуры связана с решением задач по разностороннему гармоничному развитию личности. Обозначена ведущая роль физической культуры и спорта для всестороннего развития и воспитания человека, формирования здорового образа жизни, потребности в физическом и нравственном совершенствовании

Ключевые слова: духовное развитие, нравственность, здоровье, физическая культура, гармоничное развитие человека.

Abstract: This article discusses the issues of spiritual and moral development and education of schoolchildren through the formation of physical culture of the individual. Since the main directions of the state policy for the development of physical culture in the republic are formulated in legislative and regulatory legal acts, where the role of physical culture is associated with solving problems of different-dimensional harmonious development of the individual. The leading role of physical culture and sports for the comprehensive development and education of a person, the formation of a healthy lifestyle, the need for physical and moral improvement is outlined

Keywords: spiritual development, morality, health, physical culture, harmonious human development.

Приоритетной сферой в духовном и культурном развитии современного правового демократического государства является образование, главной задачей которого является развитие духовной культуры личности. Именно развитие духовной культуры личности должно стать основой внутренней политики правового государства в сфере культуры, образования, науки и спорта.

Основные направления государственной политики развития физической культуры в республике сформулированы в законодательных и нормативно-правовых актах, где роль физической культуры связана с решением задач по разностороннему гармоничному развитию личности, созданием инструментов и механизмов, обеспечивающих доступность качественного физического воспитания для населения, приобщения к здоровому образу жизни и оздоровления граждан. В Законе Кыргызской Республики «О физической культуре и спорте» (2000 г.) обозначена ведущая роль физической культуры и спорта для всестороннего развития и воспитания человека, формирования здорового образа жизни, потребности в физическом и нравственном совершенствовании, профилактике заболеваний и правонарушений, воспитание патриотизма, развитие и укрепление дружбы между народами.

В первую очередь, нам необходимо конкретизировать такие основные понятия, как духовное развитие, нравственность, здоровье, физическое воспитание, физическое образование и физическая культура.

Духовное развитие – это развитие высших ценностей и общечеловеческих качеств, в результате которого происходит расширение мировоззрения, мировосприятия, мироощущения личности и общества.

Нравственность - внутренние, духовные качества, которыми руководствуется человек, этические нормы, правила поведения, определяемые этими качествами и полученные в результате нравственных наставлений, воспитания.

Здоровье – состояние полного физического, психического и социального благополучия, обеспечивающего полноценное выполнение трудовых, социальных и биологических функций (а не только отсутствие болезней).

Физическое развитие - это процесс изменения морфологических и функциональных свойств и качеств организма, является одним из показателей уровня здоровья человека.

Физическое воспитание - это педагогический процесс, направленный на формирование здорового, физически совершенного, социально активного поколения.

Физическое образование - это системное освоение человеком рациональных способов управления своими движениями, приобретение необходимого в жизни фонда двигательных умений, навыков и связанных с ними знаний.

Физическая культура - как часть культуры современного общества и каждого человека представляет собой совокупность ценностей, знаний и норм, используемых в целях физического и индивидуального развития способностей человека,

повышения двигательной активности и социализации личности путем вовлечения в физкультурно-спортивную деятельность.

Физическая культура в системе образования играет ведущую роль в правильном развитии и формировании организма и укреплении здоровья, обеспечении гармоничного физического и нравственного развития, формировании общей культуры, навыков здорового образа жизни и активном приобщении учащихся к физкультурно-спортивной деятельности на каждом уровне образования: дошкольное, начальное, неполное среднее и среднее образование.

В процессе преподавания предмета «Физическая культура» в школе формируется система знаний о физическом совершенствовании человека, приобретается опыт организации самостоятельных занятий физической культурой с учётом индивидуальных особенностей и способностей, формируются умения применять средства физической культуры для организации учебной и досуговой деятельности. С целью формирования у обучающихся ключевых компетенций, в процессе освоения предмета «Физическая культура» должны использоваться знания из других учебных предметов.

Учебный предмет «Физическая культура» входит в перечень основных школьных предметов Госстандарта общего среднего образования. Учебные программы по «Физической культуре» для учащихся общеобразовательных учебных заведений (1-4 классы, 5-9 классы, 10-11 классы) в 2011 году были обновлены на основе компетентностного подхода с учетом региональных особенностей республики, вариативная часть программы, предоставила возможности выбора учащимися вида программы, в том числе и для обучающихся с ограниченными возможностями здоровья [3,4,5].

Однако, эти программы направлены в основном на физическую подготовку учащихся и основным критерием являются нормативы физической подготовки школьников, а вопросам

духовно-нравственного воспитания, формирования потребности к занятиям ФК и спортом, привычек и навыков здорового образа жизни не уделено должного внимания.

Потребности и цели являются основными составляющими мотивационной сферы учащейся молодежи. Главным в формировании положительной мотивации учащихся школ к регулярным занятиям физической культурой является реализация потребностей в двигательной активности. Мотивация школьников к занятиям ФК и спортом во многом зависит от состояния материально-спортивной базы школы, личности преподавателя физической культуры, его педагогического мастерства, особенностей воспитательной работы в школе, традиций семьи, социального окружения, физической подготовленности школьника и ряда других факторов.

Недостаточное материально-техническое, научно-методическое обеспечение школьной физической культуры, отсутствие учебно-методических материалов и системы мониторинга оценки физического развития, уровня здоровья школьников, отсутствие индивидуальной программы развития физических качеств школьника, отсутствие возможности выбора вида программы (в основном, преподаются базовые виды школьной программы, без учета индивидуальных запросов и интересов школьников) и действенного механизма стимулирования физкультурно-спортивной активности и достижений учащихся – все это привело к снижению престижа предмета «Физическая культура», низкой мотивации учащихся к регулярным занятиям физической культурой и спортом и снижению уровня здоровья обучающихся.

Многие школьники, да и учителя и родители тоже, уверены, что по данному предмету достаточно сдать нормативы по физической подготовке и получить оценку, при высокой учебной загруженности школьников и увлеченности «гаджетами» и компьютерными играми, для многих

данный предмет представляется возможностью для снятия эмоционального и физического напряжения, времени для отдыха и развлечения в режиме напряженного школьного дня.

Недостаточность информационно-образовательных и спортивно-оздоровительных программ не позволяет формировать в обществе позитивный имидж профессии учителя, преподавателя, тренера и престижность здорового образа жизни.

Согласно данным Нацстаткома КР общая численность населения Кыргызской Республики на 1 января 2020 года составляет 6 523 529 жителей. Более 30 % из них составляют дети и молодежь от 6 до 17 лет.

По статистическим данным Министерства здравоохранения в Кыргызской Республике за 2019 год зарегистрировано 472816 детей и молодежи в возрасте от 6 до 17 лет, имеющих различные заболевания, среди которых наиболее распространенными являются нарушения иммунного механизма, расстройства питания, болезни нервной системы, органов кровообращения, эндокринной системы, костно-мышечной системы и т.д. [2]

В современном мире при обострении таких негативных явлений, как ухудшение экологической ситуации, неуклонное снижение уровня здоровья населения, распространение вредных привычек особенно среди детей и подростков, наблюдается тенденция роста бездуховности, истинные культурные ценности заменяются мнимыми, большей частью материальными ценностями.

Решение современных проблем общества без опоры на нравственную составляющую человеческого существования невозможно, поскольку интеллект человека не наполненный и не пронизанный моральными ценностями способен разрушить не только окружающий мир, но и самого себя. Кризис духовной культуры, негативно отражается на общей культуре общества, приводит к девальвации нравственных общечеловеческих ценностей, и как следствие, этого наблюдается рост

правонарушений и преступности, особенно среди детей и молодежи.

В создавшейся ситуации, основные положения Указа Президента от 29 января 2021 года УП № 1 «О духовно-нравственном развитии и физическом воспитании личности» [1] приобретают особое значение для повышения роли физической культуры в воспитании подрастающего поколения, в сохранении и укреплении здоровья населения, формировании духовно-нравственной культуры общества, воспитании творческих и компетентных граждан, способных к успешной самореализации в социальной, профессиональной и трудовой деятельности и к военной службе.

Целью данной Концепции является определение конкретных направлений государственной социальной политики и Программы Правительства КР на предстоящие годы по сохранению и укреплению здоровья населения, а также воспитания здорового подрастающего поколения с высоким духовно-нравственным и творческим потенциалом.

В соответствии с указанной целью были обозначены основные приоритетные задачи:

- совершенствование нормативной правовой базы и обеспечение тесного межведомственного взаимодействия Министерства образования и науки КР и Министерства культуры, ФК и спорта, Министерства социального развития и здравоохранения для реформирования системы образования, физического воспитания в образовательных организациях;
- дальнейшее совершенствование образовательной программы «Физическая культура» для каждого уровня образования, в том числе для лиц с ограниченными возможностями здоровья;
- конкретизировать задачи учебного предмета «Физическая культура» с учетом особенностей возрастного физического развития обучающихся, усилив их

- образовательную направленность и практико-ориентированность;
- развитие информационных образовательных ресурсов, создание электронной библиотеки по тематике «Физическая культура»;
 - создание и внедрение в систему общеобразовательных учреждений электронной системы мониторинга и оценки физического развития, уровня здоровья и физической подготовленности школьников;
 - создание электронной площадки для размещения необходимых методических материалов, проведения курсов повышения квалификации, семинаров и конференций по вопросам физического воспитания и оздоровления школьников;
 - разработка и обновление информационного и научно-методического обеспечения учебного предмета «Физическая культура»;
 - подготовка учебников и создание системы независимой экспертной оценки научных трудов, учебников и методических материалов, учебных планов с привлечением представителей научного сообщества, экспертов в области физической культуры и спорта, учителей-практиков;
 - разработка инновационных методов и использование активных и интерактивных технологий обучения в области физического воспитания, использование электронного обучения;
 - совершенствование системы подготовки и переподготовки спортивно-педагогических и научных кадров, повышение престижа и социального статуса профессии учителя, тренера, введение бесплатных курсов повышения квалификации с учетом профессиональных запросов учителей и педагогов, используя для этого ресурсы спортивных федераций и педагогических вузов;
 - внесение предложений по изменению, дополнению в государственные образовательные стандарты и разработка требований к результатам освоения основной образовательной программы по учебному предмету «Физическая культура»;
 - разработка научно-обоснованных методических материалов, включающих современные здоровьесформирующие технологии, фитнес-технологии, технологии мониторинга физического развития, физической подготовленности, а также по использованию средств различных видов спорта для оздоровления и физического совершенствования; разработка, апробация и внедрение образовательных программ физического воспитания для детей с ограниченными возможностями здоровья;
 - разработка комплексной программы строительства новых и реконструкции уже используемых спортивных объектов образовательных организаций для решения проблемы материально-технического обеспечения образовательных учреждений и активное внедрение механизмов государственно-частного партнерства;
 - обновление стандартов, технических характеристик и требований к спортивному оборудованию и оснащению спортивных залов и сооружений образовательных учреждений;
 - совершенствование и модернизирование программы высшего профессионального образования по физкультурно-спортивному направлению;
 - разработка механизмов дополнительного профессионального образования учителей физической культуры профессиональной и социальной поддержки учителей физической культуры, работающих в сельской местности, педагогических кадров, реализующих оздоровительные программы и

- программы по адаптивной физической культуре;
- совершенствование системы проведения физкультурно-оздоровительных и спортивно-массовых мероприятий во внеурочное время для школьников (Спартакиада школьников КР, Спартакиада КР среди допризывной молодежи, Республиканский фестиваль «Здоровое поколение – будущее страны!» и др.);
 - разработка механизмов мотивации и повышение престижа здорового образа жизни, физической культуры и спорта у детей и молодёжи, в том числе через взаимодействие с семьей и общественными организациями;
 - использование средств массовой информации, расширение сети спортивно-оздоровительных и образовательных программ для формирования ценностной ориентации подрастающего поколения и пропаганды здорового образа.
- Обозначенные основные приоритетные задачи данной Концепции, механизмы их реализации должны быть заложены в основу целевой государственной программы, региональных программ развития образовательных организаций, финансируемых за счет средств республиканского, областного и муниципального бюджета, что позволит принять меры по оздоровлению населения КР, разработке и реализации программ по воспитанию здорового подрастающего поколения с высоким духовно-нравственным и творческим потенциалом на всех уровнях обучения.

Список использованной литературы:

1. Указ Президента от 29 января 2021 года УП № 1 «О духовно-нравственном развитии и физическом воспитании личности». http://www.president.kg/ru/sobytiya/18509_ukaz_prezidenta
2. Здоровье населения и деятельность организаций здравоохранения КР, 2019 год. <http://cez.med.kg>
3. Программа по физическому воспитанию учащихся средних общеобразовательных учебных заведений (школы, гимназии, лицеи). Бишкек, «ТАС», 2004. -64 с.
4. Физическая культура. Программа для учащихся 1-4 классов общеобразовательных учебных заведений. Бишкек, «Билим», 2011, -20 с.
5. Физическая культура. Программа для учащихся 5-9 классов общеобразовательных учебных заведений. Бишкек, «Билим», 2011, -21 с.

Карамолдоев Ж.Ж., Абдраимова Р.Ж., Кыдыралиев М.Н.

(КГУ им.И.Арабаева)

ВОЗМОЖНОСТИ ОБУЧЕНИЯ И ПРОВЕДЕНИЯ ТУРИСТИЧЕСКИХ МАРШРУТОВ НА ОСНОВЕ МЕСТНЫХ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ

Karamoldoev Zh.Zh., Abdraimova R.Zh., Kydyraliev M.N.

(I.Arabaev KSU)

OPPORTUNITIES FOR TRAINING AND CONDUCTING TOURIST ROUTES BASED ON LOCAL GEOGRAPHICAL FEATURES

Аннотация: Статья посвящена возможностям обучения и проведения туристических маршрутов на основе местных географических особенностей. Поэтому изучение природы на основе существующих представлений о природе, ее практического использования в жизнедеятельности крайне необходимо. Возможности обучения естествознанию крайне разнообразны, однако мы считаем необходимым изучение различных природных условий и процессов в совокупности с особенностями взаимоотношений природы и человека.

Ключевые слова: местные географические особенности, природные условия, подземные воды, гидронимы.

Abstract: The article is devoted to the possibilities of training and conducting tourist routes based on local geographical features. Therefore, the study of nature on the basis of existing ideas about nature, its practical use in life is extremely necessary. The possibilities of teaching natural science are extremely diverse, but we consider it necessary to study various natural conditions and processes in conjunction with the peculiarities of the relationship between nature and man.

Keywords: local geographical features, natural conditions, groundwater, hydronyms

В концепции проекта преподавания естественных дисциплин в общеобразовательных школах отмечается, что: “Предметы естественного цикла в результате обучения должны давать не только глубокие знания о природе, но и способствовать подготовке компетентной готовой к реальной жизни личности”. Поэтому изучение природы на основе существующих представлений о природе, ее практического использования в жизнедеятельности крайне необходимо. Возможности обучения естествознанию крайне разнообразны, однако мы считаем необходимым изучение различных природных условий и процессов в совокупности с особенностями взаимоотношений природы и человека. Наиболее приемлемым в этом отношении является, на наш взгляд, использование в обучении Кыргызского календаря так как в ней отражены как особенности природных условий, так и социальные взаимоотношения. Одновременно появляется возможность бережного отношения подрастающего поколения к культурному наследию оставшему нам в наследство от предков. Календарь (kalendarium) с латинского переводится как “долговая книжка”. Древне- Римские кредиторы ежедневно записывали долги в эту книжку.

Рассматриваемый регион входит во Внутренне-Тянь-Шанскую провинцию Среднеазиатской горной страны. Для бассейна р.Нарын области герцинской складчатости, характерны в основном нижнее- и средне-палеозойские осадочно-метаморфогенные толщи, магматические и вулканогенные образования. Расположена в области новейших тектонических погружений эпигерцинской поверхности выравнивания и развития неоген-четвертичных преимущественно аккумулятивных поверхностей. Современный облик регион приобрел в результате неоген-четвертичных тектонических движений, продолжающихся и в настоящее время. Территория расположена на левой стороне Среднеларынской впадины. Днища котловин представлены аккумулятивными равнинами, окруженными горными склонами. Так как сток из котловин затруднен и слагающий их материал водопроницаемый, создаются хорошие условия для накопления грунтовых вод. Наиболее пониженные части котловин в разной степени заболочены и формируют сток рек с подземным типом питания т.н. «Карасу». Подземные воды образуют многочисленные (напорные) родники, получившие название у кыргызов- «катын булак», что означает

«женский родник». На сочленении днища впадины Кара-Коо и северного склона отрога хребта Байбиче-Тоо выклиниваются подземные воды в виде сдвоенных родников. Каждый из родников имеет одинаковый дебит до 5л/с. Местные называют «Кош-Булак», что означает «Сдвоенный (парный) родник. Еще люди связывают пару родников со слезами легендарной героини эпоса Манас - Кыз Сайкал, которая оплакивала своих воинов погибших в сражении. Еще одна легенда гласит, что девушка Торум Кыз погибла в беспокойное время набегов и междоусобиц из двух ее пяток начала сочиться вода в этой связи родник был назван как Кыз Мазардын булагы, что означает – Девичий священный родник. Следует отметить, что родники в долине Кара-Коо имеющие небольшие дебиты солоноватые на вкус. Подземные воды выклинивающиеся в виде родников вымывают соли из плотных соленосных толщ палеоген-неогеновых отложений сложенных красными, серыми и желтыми глинами.

Климат резко-континентальный, засушливый, с большими различиями в распределении тепла и влаги. В течение года более продолжителен холодный период. Для Средне - Нарынской впадины, термические условия благоприятны для возделывания сельскохозяйственных культур (яровые зерновые, овощные, кормовые, морозостойкие плодовые. Во впадине тепловые ресурсы для развития земледелия ограничены. Осадков территория получает мало от 200 до 300 мм. В распределении их наблюдается тенденция уменьшения с запада на восток. Большая часть осадков приходится на май – июль.

Для территории характерен Внутренне -Тяньшанский тип структуры высотной поясности. Преобладающее значение имеют пустынно-степные, степные и лугово-степные ландшафты с обилием ксерофитов и степных видов растений с мелкими кустарниками. Широко распространены дерновинные степи. Среди них господствующими являются типчаковые с увеличением высоты они сменяются сообществами овсяницы. Типчак образует разнообразные

сообщества, причем на границе с пустынями преобладают полынно-типчаковые, ковыльно-типчаковые степи, а на границе с лугами - мятликово-типчаковые, разнотравно-типчаковые и др. У верхней границы распространения типчаковых степей, сменяются овсецовыми степями из овсеца тяньшанского, в отдельных районах – перисто-ковыльными степями.

Начало маршрута находится на территории с.Учкун, которая относится к Нарынской области. Расстояние к западу от областного центра г.Нарын составляет 62км, от железнодорожной станции Балыкчы 242км. Село основано в 1929 году. Население занято в сельском хозяйстве, основная отрасль животноводство.

В долинах и предгорье встречаются чийники из чия блестящего. В некоторых районах еще сохранились значительные участки своеобразных чиевых крупнодерновинных степей – в нашем случае в урочище **Чийдиколот**, в долине «Суук капчыгай». Название «Суук капчыгай» - Морозное ущелье, повидимому связана с тем, что на холодный резко-континентальный климат зимой, накладываются сильные холодные ветры дующие из каньона «Суук капчыгай».

Переход по каньону, от «Кара-Коо» до долины «Орто – Сырт» начинается с очень узкой теснины «Кысык», который буквально означает «Зажатый» и это так потому, что во времена использования гужевого транспорта при кочевье ширина каньона в 3 – 5 метров была достаточной. Однако впоследствии при увеличении транспортного сообщения и при необходимости использования автомобильного транспорта начались большие трудности из-за малой ширины теснины. Поэтому были произведены взрывные работы для расширения теснины. Тем не менее большие трудности для транспорта представляет подошва каньона сложенная острыми каменными нагромождениями. В целом, это очень красивое ущелье где помимо наслаждения горным пейзажем можно утолить жажду из пресного

родника, что является редкостью для этих окрестностей.

В этой части маршрута могут вызвать для туристов интерес к горным пещерам. В горных областях Кыргызстана наиболее широко распространены коррозивно-эрозионные воронки диаметром 1 – 6 м, глубиной 0,3 – 0,8 м. Они располагаются в перекрывающей карстующиеся отложения четвертичной толще. На левом борту ущелья встречается пещера «Мыкаачынын үнкүрү», что в переводе означает «Пещера мучителя». По видимому люди называли пещеры подобным образом, для устрашения, чтобы сорванцы во время кочевья не забирались на крутые склоны, где есть большая вероятность сорваться с кручи на дно теснины. Еще одна версия заключается в том, чтобы использовать название пещеры как метод устрашения, чтобы люди как можно быстрее покинули это опасное и суровое место.

Подземные воды приуроченные к горным хребтам, где преобладающими являются трещинно-грунтовые (безнапорные) воды циркулирующие разрозненными потоками в зоне выветривания на глубинах в несколько десятков и до 150-200 м при образуют нисходящие родники. Они получили общее название в кыргызских гидронимах (названия водных объектов), как - «Эркек булак», что в переводе на русский означает «мужской». Основная часть родников имеет различные дебиты, среднем от 1 до 3 л/сек.

Как видно из названий родников имеющих напорный и безнапорный тип, в кыргызском понимании означает различный генетический тип формирования. Известно, что тип формирования является основным в особенностях суточных, сезонных и многолетних колебаниях расходов воды. Знание режима родников важны при использовании их для водоснабжения небольших хозяйственных объектов, пастбищ и водопоя скота.

Разнообразная растительность используется в качестве разносезонных пастбищ. Между Нарынской впадиной и высокогорной долиной Ортосырт расположен горный хребет Байбиче-Тоо с

отрогом **Ой-Карагай** склоны которой покрыты кустарниками - караганниками, таволжниками, елью Тянь-Шанской. Они распространены на склонах северной, северо –восточной и северо-западной экспозиций, на высоте до 3100м над уровнем моря. Вместе с елью встречаются разнообразные кустарники – из жимолости, ыргая, таволги и др.

Высокоприподнятое плато Ортосырт расположено в северо-западной части Внутреннего Тянь-Шаня. Включает в себя бассейны рек Туура-Суу, Калкагар и Мин-Булак. На юго-западе граничит с хребтом Жаман-Тоо, юго-востоке и востоке хребтами Калкагар, Ойнок-Жар и Ак-Сарай, на севере хребтом Байбиче, западе хребтом Тоо-Куйрук. Плато расположено на высоте 2300-3300м. Длина долины от перевала Туура-Суу до долины Суук-Капчыгай составляет около 50км, наибольшая ширина достигает 10-12км. Сыртовое пространство Ортосырт, представляет собой выровненные денудационные поверхности, представляющие собой плоскогорья, днища долин и котловин с выположенным и мягкохолмистым рельефом. Днище окружают хребты высотой 500-800м, в отдельных местах достигают 1000-1500м.

Большой интерес для туристов имеет расположенная на южном склоне хребта Байбиче-Тоо, пещера Кара-Ункур, расположенная в 150-200м от края обрывов при круто падающих пластах известняка. Дно пещеры выстлано грубообломочными отложениями перекрытый суглинистыми и супесчаными толщами до 2,3 м. Слово «кара» у кыргызов имеет два значения: 1- большой и 2 – земной. Эту достаточно большую пещеру свое время люди использовали как жилища, а также, как укрытие для скота. В настоящее время оно может быть пригодно для скотоводов, туристов, спелеологов и путешественников как временное убежище от непогоды и других природных стихийных явлений.

Основная часть подземных вод, вследствие интенсивной и глубокой (до 500-2000м)

расчлененности рельефа быстро стекают в местные гидрографические системы, пополняя речной сток.

Днище заполнено палеоген-неогеновыми красноцветными толщами. Пойменные и надпойменные террасы покрыты антропогенными отложениями. Сток рек формируется за счет таяния снега и многочисленных родников (Мин-Булак и др.). Миң (тысяча) у кыргызов наибольшее число родников на определенной площади, большее количество переходит в болото. Вывернутые днища, заполненные современными аллювиально-проллювиальными отложениями заняты болотами с характерной для них растительностью. В отдельных местах болота трудно проходимы.

Климат континентальный, средне январская температура составляет $-15 - 20^{\circ}\text{C}$. Среднегодовая сумма осадков составляет 300 – 400 мм. Зимой осадков выпадает мало. Высокогорные степи представлены овсяницей Ольги, ковылька, ячменя и др. разнотравьем которые оживляют степи во время цветения.

На абсолютной высоте около 2700 м растительность представлена среднетравными субальпийскими лугами. Их травостой образуют, в основном, шемюр, герань скальная, ирис короткотрубковый, незабудка душистая и многие другие виды.

Начиная с высоты около 3000 м над уровнем моря, в условиях сурового климата с отрицательной годовой температурой воздуха и коротким вегетационным периодом, развиваются низкотравные альпийские луга, где доминируют мятлик альпийский, лук Семенова, манжетка, различные осоки, эдельвейсы, одуванчики. Необычайно привлекательны эти луга в конце июля. Яркие крупные цветки разных оттенков поражают своей красотой.

Кобрезники из кобрезии волосовидной и низкой в сыртовой зоне занимают значительные площади, но бедны по флористическому составу. Кобрезии обычно образуют настолько плотный дерн, что исключают возможность проникновения и

сосуществования других видов. Своим однотонным цветом, летом – желтовато-зеленым, осенью – с буроржавым оттенком, они резко отличаются от красочных разнотравных альпийских лугов. Сыртовая зона представлена кобрезиевыми и беломятликовыми пустошами.

Горные тундры завершают высотные растительные пояса, образуя их верхний предел. Однако они выражены не везде. Приспосабливаясь к суровым условиям высокогорий, растения растут, как и криофильные подушечники, «пятнами», «лентами», «кольцами», придавая ландшафту своеобразие. Среди них лишайники, мхи, злаки, осоки и разнотравье.

Далее на юго-восток дорога проходит вдоль русла реки Терек (левый приток р.Нарын, стекает с северного склона хр. Жаман – Тоо, длина 67 км, площадь водосбора 826 км², состоит из 27 притоков. Зимой возможно пересыхание. Среднегодовой расход 0,8 м³/с, расход воды в течение года резко меняется) в сторону высокоприподнятой долины -Арпа. Долина граничит с хребтами: на юго-западе Ферганским; юге Торугарт; востоке Атбаша; северо-востоке **Орток-Тоо** и на юге **Жаман-Тоо**. Длина долины 60 км, наибольшая ширина 32 км. Высота над уровнем моря составляет 2700 – 3600 м. Долина представляет собой трехугольную пологонаклонную на запад равнину. Река Арпа делит долину на две (левую широкую полого-наклонную и правую узкую более крутую) части. Река является притоком р.Алабуга. Длина реки составляет 65 км, площадь водосбора 347 км², включает многочисленные притоки протекает по Арпинской долине представляющей собой синклинальную впадину. Днище долины сложено мощными аллювиально-проллювиальными отложениями. Климат суровый: среднегодовая температура - $5,4^{\circ}\text{C}$, январская - -23°C , июльская $9,3^{\circ}\text{C}$. Годовое количество осадков составляет 250 – 280 мм. В Арпинской долине распространены луговые и лугово – лесные (до 3000 м), субальпийские полупустыни и сухие степи (до 3500 м), альпийский лугово – степной пояс и холодные

тундры (до 388 м), верхний предел замыкает гляциально – нивальный пояс. Арпинская долина является одной из крупнейших пастбищных регионов Кыргызстана.

Ледник Арпа – долинного типа, расположен на северо-восточном склоне Ферганского хребта. Длина ледника 3 км, площадь 3,3 км². Верховье ледника расположено на высоте 4600 м, конец на высоте 3640 м, испещрен многочисленными трещинами, поверхность на 30 – 50 % перекрыта моренами. Река вытекающая из ледника является левым притоком р.Арпа.

Перевал Ак – Бейит расположен между горами Карасуу и Орток, на высоте 3286 м над уровнем моря. Горы Орток и Карасуу возвышаются над перевалом на 200 – 240 м. Через перевал проходит автодорога Бишкек – Торугарт, названа в честь находящегося поблизости кумбеза Ак – Бейит. В Арпинской долине расположен архитектурный памятник Таш – Рабат, относящийся к 15 – 16 векам. Таш – Рабат расположен в 18 км к югу от дороги Бишкек - Торугарт. Предполагают, что строение являлось прибежищем купцов, послов и миссионеров. Напоминает Самаркандскую архитектуру, высотой около 20 метров, пирамидальной формы, состоит из 31 комнат. Фасад строения направлен на восток.

Арпа – Жазы (Йазы) – название местности, исторический топоним. В рукописях 15 века («Зафар-наме», «Матла ас-садайн вамаджма ал-бахрайн» и др.) упоминается в связи с походами Тимура в Моголистан. Историки Тимура (Низаматдин Шахи. Шарафад-дин али Йезди, Абд ар-Разазак

Самарканди) описывают как местность близ Атбашы, где несколько раз проходили воины Тимура. Отдельные исследователи предполагают, что топоним передает названия двух рек (Арпа и Жазы). В действительности это название одной реки Арпа-Жазы (жазы-широкий). Есть свидетельства, что войска Тимура проходили по долине р.Арпа через перевалы Ферганского хребта в долину р.Жазы (Яссы). Название Арпа-Йазы принадлежит одному топониму – Арпа. В топониме вместо Жазы использовано Йазы, что связано с древним Чагатайским языком, где вместо «ж» используется «й».

В книге (История Кыргызстана, 2017) отмечается, что в 20 км к западу от с.Атбашы находится городище Кошой-Коргон, представляющий собой останки древней крепости 250х250 м (VIII – X вв.), служившей военной ставкой удельных правителей на востоке государства Караханидов. Образец мусульманской архитектуры, расположенной на караванном пути. Там же утверждается, что Кыргызстан являлся важной частью Великого Шелкового пути. Территорию Кыргызстана пересекали три ветви торгового пути, два из которых проходили по Арпинской долине.

Значение Великого Шелкового пути в современном мире в диалоге между Востоком и Западом, в современном мире неоспоримо и имеет огромное значение. На ее основе возможно развитие международного туризма в Кыргызстане, в том числе и территории предлагаемого нами туристического маршрута, в отрезке Учкун–Ортосырт – Арпа.

Адабияттар:

1. Атлас Киргизской ССР. Том 1, ГУГК, М., 1987. 157с.
2. Баласагын Жусуп. Кут алуучу билим. Түз. Т.Козубеков.-Ф.: Кыргызстан, 1988.- 528 б.
3. Карамолдоев Ж.Ж. Кыргыз айсанагынын жаралышы табияттын кубулуштары, тоолордун алкактык айырмачылыгына, ата-бабыздын салт санаасына, эпосторуна таандык. Эл Агартуу. № 7-8. Бишкек, 2014, 42 – 49 б.
4. Кыргыз тарыхы(негизги окуялар жана даталар) Бишкек, 2003, 95 б.
5. “Манас” 1 Бөлүк, 1 китеп. Кыргызмамбас, Фрунзе, 1958, 303 б.
6. “Манас” 1 Бөлүк, 2 китеп. Кыргызмамбас, Фрунзе, 1958, 319 б.
7. “Семетей” Манас эпос.2 бөлүк, 3китеп, Кыргызмамбас, Фрунзе, 1959, 325.
8. “Эл адабияты” сериясы, Кожожаш. Эпос. Бишкек, “Шам”, 1996. 248б.

АДАБИЯТ ТААНУУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ
LITERARY STUDIES

Турдугулов А. Т.,

филология илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз билим берүү академиясы

АКЫНДЫК ПОЭЗИЯДАГЫ САЛТТУУЛУК: ЖЕКЕЛИК

ЖАНА ЖАЛПЫЛЫК БЕЛГИЛЕР

Турдугулов А. Т.,

доктор филологических наук, профессор, Кыргызская академия образования

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ТРАДИЦИИ В АКЫНСКОЙ ПОЭЗИИ: ИНДИВИДУАЛЬНОСТЬ И

ТРАДИЦИОННОСТЬ

Turdugulov A. T.,

Doctor of Philology, Professor, Kyrgyz Academy of Education

ARTISTIC TRADITIONS IN AKYN POETRY: INDIVIDUALITY AND TRADITION

Аннотация: Макалада адабият таануу илиминде буга чейин дээрлик изилденбей жүргөн маселе – эл акындарынын чыгармачылыгындагы салттуулук, андагы жекелик (индивидуальность) жана жалпылык касиет – белгилер тууралуу сөз болот. Автор кыргыз акындар поэзиясынын фольклор менен профессионал жазма адабиятына мүнөздүү болгон белгилерди бирге алып жүргөн уникалдуу феномени тууралуу кенен кеп кылган. Кыргыз адабиятынын тарыхы менен теориясына, анын ичинде акындар поэзиясына кызыккан окурмандарга, филолог – студенттерге, аспиранттарга, магистранттарга жана кыргыз адабиятынан сабак берген мектеп мугалимдерине арналат.

Түйүндүү сөздөр. Акындык өнөр, адабияттагы салттуулук, жекелик жана жалпылык белгилер, фольклор, адабий процесстин өнүгүшү, төкмөлүк өнөр, салттуу поэзия.

Аннотация: В статье рассматривается вопрос, который до сих пор практически не изучался в литературоведении – традиционализм в творчестве народных поэтов, особенности индивидуальности и общности. Автор подробно рассказал об уникальном феномене поэзии кыргызских поэтов, несущем признаки, характерные для фольклора и профессиональной письменной литературы. Предназначен для читателей, интересующихся историей и теорией кыргызской литературы, в том числе поэзией поэтов, филологов – студентов, аспирантов, магистрантов и школьных учителей кыргызской литературы.

Ключевые слова. Поэтическое искусство, традиционализм в литературе, индивидуальность и общность, фольклор, развитие литературного процесса, импровизаторское искусство, традиционная поэзия.

Abstract: The article deals with a question that has not been practically studied in literary studies until now – traditionalism in the works of folk poets, peculiarities of individuality and community. The author spoke in detail about the unique phenomenon of poetry of Kyrgyz poets, bearing signs characteristic of folklore and professional written literature. It is intended for readers interested in the history and theory of Kyrgyz literature, including poetry of poets, philologists – students, postgraduates, undergraduates and school teachers of Kyrgyz literature.

Keywords. *Poetic art, traditionalism in literature, individuality and community, folklore, development of the literary process, improvisational art, traditional poetry.*

Акындык поэзия элдик оозеки чыгармачылыктын кыртышынан өнүп чыгып, алгач фольклордогу салттуулук белгилерден азык алды, формалык жана мазмундук жактан, жанрдык жана тематикалык жактан фольклорду кыйла байытты. Салттык поэзия катары акындык поэзия ошол эле мезгилде индивидуалдык башат мүнөзүнө ээ. Чыгармачылыктагы жекелик белги-касиеттер, асыресе, бир нече факторлор менен түшүндүрүлөт. Мындан жыйырма жыл мурда жарык көргөн академиялык басылмада [1: 651 б.] ал факторлордун бири гана белгиленген. «Акындык поэзия – байыркы замандардан бери жашап жана өнүгүп келген салттуу поэзия. Оозеки эл ырларын таланты бар адам түзсө, аны кийинкилер улантып айтып, улам жаңы кошулгаларды киргизери белгилүү. Ошондой болсо да акындык поэзия менен оозеки эл чыгармачылыгынын ортосунда тематика, мазмун, форма жана жанр жагынан окшоштук бар (бул – салттуулук!). Бирок, акындардын чыгармачылыгында белгилүү даражада индивидуалдык башталыш бар экенин эстен чыгарууга болбойт. Акындык поэзиядагы индивидуалдык башталыш эмнеси менен мүнөздөлөт? Баарынан мурда тигил же бул акын чыгарган ыр анын наамында сакталгандагы» [1: 30 б.].

Ырас, акындык поэзиядагы жекелик белгилер ушуну менен гана түшүндүрүлбөйт, анын мындан башка да факторлору бар. Экинчи бир фактор – акындын салттуу поэзияны ырдап жатып, анын тематикасына, мазмунуна, формасына өзүнүн жеке тажрыйбасын, талант дараметин, дүйнөтаанымын, түшүнүктөрүн кошуп, аларды андан ары байытат, өркүндөтөт, өнүктүрөт. Айталы, Боогачы белгилүү «Үкөйүндө» «агарып аткан таң менен, кызарып баткан күн менен» сыяктуу элдик салттуу ырды (фольклор) пайдаланып, өзүнүн жеке сезимин, махабатын ырга салган. Ошонусу менен ал мындай салтты профессионалдык жактан байыткан.

Мындай ык, форма ар бир эл чыгармасында бар, ар бир эл ырында жолугат. Ошол эле Арстанбек, Жеңижок, Токтогул, Барпы, Калык, Осмонкул,... бул тизмени узакка улантууга болоор эле. Дегинкиси, чыгармачылыктагы салттуулук түшүнүгү адабияттаанууда адабият жана искусство теориясында атайы изилдөө объектисине айланган. Поэтиканын орчундуу маселеси катары «традиция» термини менен түшүндүрүлүп жүрөт. «Русский богатырский эпос», «Русский фольклор» деген эмгектеринде орус фольклористи В.П.Аникин бул түшүнүккө кеңири аныктама берген: «Традиция – көптөгөн кылымдардан бери укумдан тукумга өтүп сакталган, турмуш таразасынан өтүп, такшалган, такталган идеялык-көркөмдүк баалуулуктардын жыйындысы», деп «совокупность идейно-художественных ценностей» түшүнүгүнө алып барып такайт. Филология илиминин доктору КР УИАнын корреспондент-мүчөсү Р.Кыдырбаева менен филология илиминин доктору, профессор К.Асаналиевдин берген аныктамасына ылайык: «Традиция анчейин курулай көчүрүлүп келинбейт. Акын өзүнөн мурдагы адабият ишмерлеринин идеялык көркөмдүк ыкмаларын терең өздөштүрүү менен бирге аны жаңы турмуштук шарттарга, кырдаалдарга карата пайдаланат» [2: 518 б.].

Жалпы эле чыгармачылыктагы салттуулук, жекелик жана жалпылык белгилер жөнүндө айтып келип, фольклор менен адабияттын карым-катышын ачууга арналган докторлук диссертацияда профессор Суусар Искендерова («Индивидуалдуу чыгармачылык жана фольклор: проблеманын эволюциясы») жалпылык жана жекелик (индивидуалдуулук) маселесин терең изилдеген, ал мындай дейт: «Фольклор менен жазма адабияттын карым-катышын таанып-билүү, баарыдан мурда фольклор менен жекче акындык чыгармачылыктын, анын ичинде жазгыч акындардын чыгармачылык байланыш маселесин жалпы мүнөздө болсо да ачып

көрсөтүү, алардын бири-бирине органикалык шартталышын изилдөө азыркы филология илиминин бышып жетилген зарыл проблемасы болуп эсептелет» [3: 19 б.]. Демек, чыгармачылыгындагы индивидуалдык белгилердин генезисин изилдөө иши илимде азыр да актуалдуу маселе бойдон турат. Диссертант С.Искендерова жогорудагы оюн андан ары ысымдары уламышка айланган легендарлык акындардагы жекелик белгилерди айтуу менен далилдеген. Профессордун оюн андан ары тереңдетип уланта турган болсок, чыгармачылыктагы индивидуалдык белгилер автору бар чыгарманын жаралышы менен гана түшүндүрүлбөшү, салттуулуктун андан ары карай өнүгүшүндөгү жаңы баскыч экендигине ынанасың: «Фольклордук көркөм аң-сезимден индивидуалдуу көркөм ой жүгүртүүгө өтүүнүн өз законченеми бар, ал боюнча «автордук» чыгармачылыкты алып жүрүүчүлөр катары булар эсептелет: жалпылоочулук, жыйноочулук, образды легендарлуу жана мифологиялык ыңгайда интерпретациялоо. Дал ушул касиет-сапат индивидуалдуу «авторду» фольклордук чыгармачылыктан принципалдуу түрдө айырмалап, чыгарма жаратуунун дагы бир формасын ишке ашырат» [3: 20 б.].

Акындык поэзиянын фольклордун традицияларынын башталышы, чыгармачылыктагы индивидуалдык белгилер менен байып олтурушу, салттуулуктан жекелик белгилерге өтүшү казак адабиятында системалуу изилденип келет. Мындай изилдөөлөргө өз мезгилинде Мухтар Ауэзов негиз салган эле. Ал акын-импровизаторлордун чыгармачылыгындагы салттуулук, жалпылык, жекелик белгилерди анализге алып жатып, фольклордук салт менен жазма же индивидуалдык поэтикалык маданиятты алып жүрүүчүлөрдүн ортосундагы фигура катары так ушул эл акындарын эсептейт [4: 468 б.].

Төкмө ырчылар, жазгыч акындар, манасчы-жомокчулар, айтуучулар элдик шайырлар (Калыгул, Балык, Музооке, Келдибек, Акылбек, Тыныбек, Чоюке, Айтыке, Арстанбек, Чонду, Эсенаман,

Солтобай, Молдо Нияз, Нурмолдо, Тоголок Молдо, Молдо Кылыч, Жаныш, Дооран, Ботобай, Жеңижок, Токтогул, Калмырза, Кара Курман, Жаңыбай, Эшмамбет, Сагынбай, Шапак, Молдобасан, Акмат, Багыш, Сагынбай, Жаманкул, Коргоол, Калык, Барпы, Осмонкул, Алымкул, Актан, Сарыкунан, Токтонаалы, Казыбек, Боогачы, Ысак, Ысмайыл Жоошбай, Көкөтөй, Карачунак, Куйручук, Бекназар, Шаршен) чыгармачылыгында зарыл болгон ыкмаларды, метод-формаларды, салттуу жөрөлгөлөрдү оозеки түрдө кабыл алып, фольклордогу салттуу поэзияны чыгармачылыктын негизги булагы катары пайдаланышты.

Акындык поэзиядагы салттуулук, асыресе, ошол чыгармачыл инсандардын өмүр-өлүм темасындагы философиялык идеяларынан тартып, табият көрүнүштөрүн сүрөттөөлөрүнө чейин, саламдашуу, алымсабак айтыштарынан тартып, эл-жер, мекенди даңазалаган ырларына чейин, сүйүү лирикаларынан тартып жамакташтырып ырдоонун формаларына чейин, мактоо, кордоо ырларынан тартып, керээз, жоктоо, эскерүү ырларына чейин кеңири пласттагы чыгармачылыгынан көрүнөт.

Акындык поэзиядагы өмүр, өлүм жөнүндөгү ырларда жалпылык белгилер абдан даана көрүнөт. Адамга бир гана ирет бериле турган өмүрдүн барктуулугу, баалуулугу, ал эми өлүмдүн катаал, ташбоор, трагедиялуулугу бул түшүнүктөрдүн табиятынын карама-каршылыктуулугу алмуздактан бери жашап келе жаткан оозеки сөз өнөрүнөн баштап, акындык өнөрдө, профессионал жазма адабиятта, көркөм өнөрдүн (искусство) башка түрлөрүндө туруктуу темага айланган. Бул контраст түшүнүктөрдү ар ким ар кандай формада чагылдырып келди. Асыресе, акындык поэзиянын объектисиндеги эң көп жолуккан туруктуу темага айланганын танууга болбойт. Тээ орто кылымдарда өмүр сүргөн ысымдары бизге уламыш аркылуу жетип олтурган Бука ырчы, Асан Кайгы, Токтогул ырчы, Үмөт уулу Жайсаң сыяктуу эл акындарынан тартып, XVIII–XIX кылымдардагы андан берки, бүгүнкү күнгө чейинки акындардын адабий

мурастарынан өмүр, өлүм темасын арбын жолуктурууга болот.

Өткөн өмүр – качкан куш,
Кайтып келбейт ордуна,
Булут минсең жетпейсиң,
Мурунку өткөн жашыңа

Шамал минсең жетпейсиң
Санаа менен өмүргө,
Санасаң айла таппайсың,
Ажал менен өлүмгө.

Бул саптар кадимки Калыгулга таандык болсо, даанышман акын Барпы «Өмүр бар жерде ажал бар, өзөктү үзөөр тажаал бар» деп келип, мындай дейт.

Өмүргө ажал дос эмес,
Өмүрдүн жолу бош эмес.
Өмүр деген –жарык күн,
Өлүм деген – кара түн,
Өмүр – жандын үмүтү,
Өлүм – жандын күйүтү.

Ал эми Токтогулдун «Өмүр», «Карылык», «Өлүм алдындагы ыры» сыяктуу мурастары форма-мазмуну, мотиви боюнча элдик оозеки адабияттын үлгүсүндө ырдалганын баса белгилөө зарыл. Ал элдик поэзиянын өкүлү, анын поэзиясы турушу менен элдик поэзия. Ал элдик бай мураска кайрылып, эл оозунда айтыла жүргөн «арыбас ат, карыбас эр болбойт» деген нускалуу сөздү өз ырларында пайдаланып, көркөм иштеп чыгып, минтип ырдады.

Ат арыбас болсочу,
Жаш карыбас болсочу,
Жаратканы чын болсо,
Жай-жайына койсочу.

Өмүр, өлүм жөнүндөгү философиялык мотивдеги ырлар, казалдар, поэма дастандар эл ырчыларынын кайсы бирин алба, баарында, айрыкча, Калыгул, Арыстанбек, Токтогул, Барпы, Калык,

Коргоол, Жеңижок сыяктуу меселчи, нускоочу, төкмө акындардан тартып, Нурмолдо, Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Тоголок Молдо, Молдо Багыш, Казыбек сыяктуу жазгыч акындарга чейин оозеки адабияттын үлгүсүнө салып, профессионалдык жаңы бийиктикке алып чыгышканын көрүүгө болот.

Акындар поэзиясындагы салттуу мүнөз күтүп, оозеки поэзиянын ыргагы менен куюлуштурулуп айтылган туруктуу тематиканын дагы бири терме, санат-насыят, үлгү ырлар.

Адыры болбой тоо болбойт,
Аркары болбой зоо болбойт.
Карысы болбой эл болбойт
Өрдөгү болбой көл болбойт

(Калыгулдан)

Алганың жакшы болгон соң,
Ачылган гүлдөй гүлдөйсүң.
Айдыңында жазгандын
Апта сайын бүрдөйсүң,
Бары-жогоң билинбей,
Бакылдап чоң – чоң сүйлөйсүң.

(Коргоолдон)

Мындай саптар илгертен эл аралап келе жаткан оозеки адабияттан да, эл акындарынын ар биринин санат-насыят, терме ырларынан да арбын жолугат.

Салттуу поэзияга айланган дагы бир туруктуу тема салт ырларындагы саламдашуу, учурашуу ырлары же эскерүү ырлары. Жеңижок менен Арстанбектин, Токтогул менен Коргоолдун, Эшманбет менен Токтогулдун, Осмонкул менен Калыктын, Тууганбай менен Коргоолдун, Барпы менен Токтогулдун, жана башка көптөгөн учурашуу, саламдашуу айтыштары форма жагынан фольклордук мотивде болгону менен ар биринин өзүнө мүнөздүү болгон жекелик белгилери бар.

Акындык поэзияда салттуу мүнөз күтүп, жалпылык жана жекелик белгилерди алып жүргөн

дагы бир туруктуу тема – сүйүү ырлары. Фольклордогу «күйдүм», «секетбай» мотиви дал ошол сүйүү ырларында андан ары улантылат. Буга акындык поэзияда толуп жаткан мисалдарды тартууга болор эле. Мында бир гана Боогачынын «Үкөйү» менен гана чектелгени турабыз. Анткени, Боогачынын «Үкөйү» – накта фольклордук ыкма, мотивди боюна сиңирүү менен, түбөлүктүү бул темага карата жеке акындын жеке түшүнүктөрү топтоштурулгандай.

Алтындан чачпак соорунда,
Айчылык кетсе оюмда.
Алтындай болгон Үкөйүм,
Ай тийбес тоонун боорунда.
Күмүштөн чачпак соорунда,
Күнүлүк кетсем оюмда.
Күмүштөй болгон Үкөйүм,
Күн тийбес тоонун боорунда.

Алалуу жаман элде бар,
Ашыктык дарты менде бар.
Аламын деп ала албай,
Үкөйүм...
Ал милдетин менде бар.

Салттуу поэзиянын бул мыкты үлгүсү, биресе, жалпылык-жекелик касиет-белгилерден куру эмес, биресе, «акындын жыштык курагын, жигиттик ышкысын, махабат жалынын ич күйүтүн көркөм чагылдырган чындык деген негизи бар лирикалык чыгарма. Ырдын текстине керектүү сезимдин ыргагында түзүлгөн сөз менен музыка, бийик мукамдуу кооз үн, аткаруучулук жөндөм айкалышып, эл ичинде түбөлүк түнөк алды» [5:254 б.].

Фольклористика илиминин теориясы менен тарыхында традициялуулук (салттуулук) түшүнүгү ошол эзелтеден бери эл оозунда оозеки формада жашап келе жаткан көркөм мурастын мазмундук-формалык, тематикалык мүнөзү менен гана байланыштырылбай, анын жаралуу, калыптануу генезиси менен эволюциясына да байланыштуу каралат.

Демек, фольклордун кыртышынан өнүп чыккан акындык поэзияга да дал ушул белгилер мүнөздүү. Башка маселе, коллективдүү (жалпылык) мүнөзгө ээ болгон мындай чыгармачылыктын түрү, формасы фольклордо эмес, акындык поэзияга өткөн стадиясында гана жалпылык мүнөзүн жоготпой туруп, индивидуалдык (жекелик) касиет белгилерге ээ боло баштайт. Традициялык мүнөзгө ээ болгон чыгармачылыктын эволюциясы так мына ушунусу менен диалектикалык мүнөзгө ээ.

Адабияттар:

1. Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери. – Фрунзе: Илим, 1988. – 651 б.
2. Кыдырбаева Р.З., Асаналиев К. Кыргыз адабий терминдер сөздүгү. – Бишкек, 2004. – 572 б.
3. Искендерова С. Индивидуалдуу чыгармачылык жана фольклор: проблеманын эволюциясы. Филол. илим. докт. дисс. – Бишкек, 2007. – 289 б.
4. Ауэзов М.О. Мысли разных лет. – Алматы, 1961. – 541 с.
5. Кыргыз акындарынын чыгармачылыгы. I бөлүк, 1988, II бөлүк, 1992. – Фрунзе: КМУнун басмаканасы. – 172 б. – 190 б.

Турдугулов А. Т., Тайтелиев Ч.А.

филология илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз билим берүү академиясы

И.Арабаев атындагы КМПУнун изденүүчүсү

**КООМДУК АҢ – СЕЗИМДИН ФОРМАЛАРЫНЫН АКЫНДЫК
ПОЭЗИЯДА КӨРКӨМ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНЫШЫ**

Турдугулов А. Т., Тайтелиев Ч.А.

доктор филологических наук, профессор, Кыргызская академия образования

соискатель КГПУ имени И.Арабаева

**ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ФОРМ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ
В АКЫНСКОЙ ПОЭЗИИ**

Turdugulov A. T., Taiteliev Ch.A.

Doctor of Philology, Professor, Kyrgyz Academy of Education

candidate of the Kyrgyz State Pedagogical University named after I.Arabaev

**ARTISTIC TRANSFORMATION OF FORMS OF SOCIAL CONSCIOUSNESS
IN AKYN POETRY**

Аннотация: Аталган макалада коомдук аң-сезимдин формаларынын акындык поэзияда көркөм трансформацияланышы иликтөөгө алынат. Чыгармачыл инсан катары акындык поэзиянын ар бир өкүлү өзүнүн талант табиятына, шык-жөндөмүнө, дүйнөнү кабылдоо дараметине, аны чагылдырып берүүдө өзүнүн билим-дасмиясына ылайык ар кандай мазмун, формада жогорда айтылган түшүнүктөрдү, асыресе, коомдук аң сезимдин формаларын чагылдырып келген. Коомдук аң-сезимдин формаларынын ар бирин ар башка акында кандай берилгендигин аныкташ үчүн алардын айрымдарынын айрым ырлары үстүртөн анализге алынды.

Түйүндүү сөздөр. коомдук аң-сезимдин формалары, көркөм трансформация, акындык поэзия, адабий мурас, чыгармачылык репертуар.

Аннотация: В данной статье исследуется художественная трансформация форм общественного сознания в акынской поэзии. Как творческая личность, каждый представитель акынской поэзии, в соответствии со своей талантливой природой, способностями, способностями воспринимать мир, своим знанием его представления, отражал в различных содержаниях, формах изложенные выше понятия, особенно формы общественного сознания. Некоторые из стихотворений некоторых из них были подвергнуты поверхностному анализу, чтобы определить, как каждая из форм общественного сознания передается в разных акциях.

Ключевые слова: формы общественного сознания, художественная трансформация, акынская поэзия, литературное наследие, творческий репертуар.

Abstract: This article examines the artistic transformation of forms of social consciousness in Akyn poetry. As a creative person, each representative of Akyn poetry, in accordance with his talented nature, abilities, abilities to perceive the world, his knowledge of its representation, reflected in various contents, forms the concepts outlined above, especially the forms of social consciousness. Some of the poems of some of them have been subjected to a superficial analysis to determine how each of the forms of public consciousness is transmitted in different actions.

Keywords: forms of social consciousness, artistic transformation, Akyn poetry, literary heritage, creative repertoire.

Адегенде коомдук аң-сезим, анын маңызы, коом турмушундагы ролу сыяктуу жалпы маселелерди, ошону менен бирге, анын кандай формалары бар, алардын келип чыгышы, генезиси сыяктуу, балким, жалпы философиялык аспектидеги маселелердин башын ачып алалы. Коомдук аң-сезим түшүнүгү чыны менен эле, ири алды, философиянын изилдөө объектисине кирип, ошол өңүттөн чечмелене турган категория окшойт. Эң оболу – коомдук аң-сезим ошол коомдун жашоо тиричилигин күзгүдөй чагылдырып турган түшүнүк экенин унутпайлы.

Коомдук аң-сезим – бул объективдүү чындыкты (турмушту), адам коомун, табиятты чагылдырып берүүчү идеялардын, теориялар менен көз караштардын (концепциялардын), социалдык түшүнүктөрдүн, адамдардын нравалары менен адаттарынын биримдиги, демек, руханий маданияттын (духовная культура) элементи, түшүмү деп койсок да болот. Коомдук аң-сезим түшүнүгүнө удаа жеке адам аң-сезими, жан дүйнөсү, психология, мораль, нрава, идеология сыяктуу түшүнүктөрдүн жашашы мыйзамченемдүү көрүнүш. Коомдук аң-сезим өзгөчө формаларга ээ, алар өзүнүн келип чыгышы, функциясы боюнча бири экинчисинен кескин айырмаланып, коом турмушунун ар кыл жактарын, анын ар кандай кырлары менен сырларын чагылдырып берет. Аң-сезим турмушту жетелебейт, тескерисинче турмуш аны жетелейт. Адам турмушунун өзгөрүшү менен анын аң-сезими да өзгөрүп отурат. Мындай альтернативасыз түшүнүк алмуздактан бери жашап келе жаткан аксиомага айланды, илимдин, маданияттын өнүгүшү менен бул түшүнүк да улам тереңдеп отурду. Философияда коомдук аң-сезимдин формаларына чейин анын деңгээлдери (бирдиктери, катмарлары десек да

болот) аныкталган, биринчи катмарына, деңгээлине **эмпирикалык аң-сезим** кирсе, экинчисине, **илимий-теориялык аң-сезим** кирет. Бул эки катмар өз ичине коомдук аң-сезимдин формаларын сиңирип турат, мына эми гана коомдук аң-сезимдин формалары жөнүндө сөз кылсак болот.

Коомдук аң-сезимдин формаларына: илим тармактары, билим берүү агартуу тармагы, мораль менен нрава (адеп – ахлак), маданият менен искусство, саясат менен идеология, диний ишенимдер кирет.

Чыгармачыл инсан катары акындык поэзиянын ар бир өкүлү өзүнүн талант табиятына, шык-жөндөмүнө, дүйнөнү кабылдоо дараметине, аны чагылдырып берүүдө өзүнүн билим-дасмиясына ылайык ар кандай мазмун, формада жогорда айтылган түшүнүктөрдү, асыресе, коомдук аң сезимдин формаларын, чагылдырып бербей коё албайт эле. Анткени, алар өз заманынын билимдүү инсандары, өз доорунун адамдарынан айырмаланып, билимдүү, дүйнөтаанымы кыйла кең кишилер болушкан. Эл акындарынын ар биринин адабий мурасынан илим, билим берүү, агартуу, саясат, идеология, маданият, искусство, диний ишенимдерди чагылдырган саптарды окууга болот. Коомдук аң-сезимдин формаларынын ар бирин ар башка акында кандай берилгендигин аныкташ үчүн алардын айрымдарынын айрым ырларын үстүртөн анализге алалы:

Адам аң-сезиминин эң бир бийик (балким терең) сересинен орун алган бул маселе кыргыз акындар поэзиясынын дээрлик ар бир өкүлүнүн акылынан кыйгап өткөн жок, алар айрым мурастарында түз, айрымдарында кыйыр мааниде илимдин мааниси, билим берүү ишинин адам

турмушундагы орду тууралуу айтканы белгилүү. Айрыкча кыргыз жазгыч акындардын башатында турган көч башы Молдо Нияз Эрназар уулу, Нурмолдо Наркул уулу, Молдо Багыш Сарыбай уулу, Молдо Кылыч Шамыркан уулу, Казыбек Мамбетимин уулу, Жеңижок (Өтө Көкө уулу), Алдаш Молдо Жээнике уулу, Ниязалы Молдо Эсенгул уулу, Тоголок Молдо, Молдо Сайпидин, Нурдин Молдо Боронбай уулу сыяктуу эл ырчылары көп кырдуу бай тематикадагы адабий мурастарында бул маселеге кайрылбай коё алышпаганын билебиз.

Илим менен билимдин маанисин айрыкча терең түшүнгөн, өзү да өз заманынын өтө билимдар адамы, бүткүл Чыгыш классикасын өз боюна, сезимине сиңирип алган, сиңирип гана тим болбой, ал үлгүдө ырларын жазган айтылуу Молдо Нияз Эрназар уулу үчүн илимдин, билим берүүнүн, агартуу ишинин мааниси өтө жогору турган, анын түшүнүгүндө адамдын жашоосу буларсыз кунарсыз, келечеги да чектелген, кызыгы да жок. Молдо Нияз өз ата-бабаларынын салтын улап, илим билимге назарын бекем койду, алгач айылдык молдодон, кийин медреседен окуп, ал билимин Маргалан, Кашкарда тереңдетип, жер кыдырып эл таанып жүрүп отурду. Илим-билимди кан-чалык жогору койгону ушундан көрүнөт – ал балдарды окутуу ишине ынтызары ме-нен аралашат, кайсыл бир саптарында (жетинчи кол китепте) «илимдин кени Бухарда» деп өзүнүн кең маалыматка ээ экендигин, саясий идеологиялык, экономикалык, тарыхый, географиялык, биологиялык билим запасынын молдугун көрсөтөт. Кантсе да, Молдо Нияз илим, билим берүү, агартуу иштеринин маанисин чыгармаларында гана даңазалабай, «жылдын жылуу мезгилдеринде туулган жери Кызыл-Булактын Ак-Кыясындагы үңкүргө балдарды чогултуп өз ырларын жатка айтып, агартуучулук иши менен алектенген экен. Ошол ырларынан окуп берип, балдарга тамга таанытып, сабатын ачкан үңкүр ушул күнгө чейин «Молдо Нияздын үңкүрү» деп аталып келет», – деп айтылып жүргөндөй, ал иш жүзүндө да колдонуп жүргөнүн белгилешибиз керек.

Молдо Нияздын көп кырдуу, ар түрдүү тематикадагы санаттарынын басымдуулугун саясий идеологиялык, социалдык мотивдеги ырлары түзөт. Акын элдин чет баскынчылардан эркин болуусу, орус падышачылыгынын кыргыз жергесиндеги баскынчылык саясатынын натыйжасында социалдык теңсиздикке учурашы учурдагы саясий абалга байланыштуу экенин так, даана, ары элестүү, ишенимдүү саптар менен бере алган. Замандын ошкыйыш, өйдө-ылдый, опурталдуу болуп турганы, анын эл турмушуна залалын тийгизип жатканы Молдо Нияздын саясий көрөгөчтүгү, идеологиялык түшүнүгүнүн жетилгендиги аркылуу поэзияда чагылдырылган.

Молдо Ниязды терең билимдүү саясатчы, тарыхчы деп жүрөбүз. Өз заманынын тарыхый окуяларын сыдыргыга салгандай даана сүрөттөө боюнча көп авторлор анын алдында суу кечпей калат окшобойбу. Айрыкча, орус падышачылыгына байланышкан тарыхый фактылар, Анжиян көтөрүлүшү, Алымкул аталык, Курманжан датка сыяктуу тарыхый инсандардын иштерин маалымдаган бир катар ырларды жазганы белгилүү. Ал түштүк менен гана чектелбей, ошол мезгилде тарыхый аренага активдүү аралашып жүргөн түндүк баатырлары (Атантай, Тайлак, Жантай, Шабдан ж.б) тууралуу да кеңири маалыматы бар экенин билдирет.

Молдо Нияздын чыгармачылыгына тээ жетимишинчи жылдарда эле академик Б.Юнусалиев жакшы баа берген экен: «Анын жазмасы өзү жашап өткөн тарыхый жана саясий окуяларды чагылдырган азырынча жападан жалгыз факт – сөз болгондуктан адабиятчылардын гана көңүлүн бурбастан, тарыхчылар үчүн да баа жеткис эмгек болуп саналат. Лингвистикалык илимдин көзү менен каараганда, бул кол жазма эстелик катары, анын бир жарым кылым илгерки абалын чагылдырып турган жападан жалгыз документ болгону менен баа жеткис мааниге ээ» [1: 112 б.].

Коомдук аң-сезимдин өзүнчө формасы катары диний ишенимдер кыргыз акындар поэзиясынын өкүлдөрүнүн ичинен айрыкча жазгыч акындардын:

Молдо Нияз, Нурмолдо, Молдо Сайпидин, Молдо Кылыч, Алдаш Молдо, Нурдин Молдо, Молдо Багыш, Казыбек Мамбетимин, Жеңижоктун адабий мурастарына жалпы мүнөздүү көрүнүш. Ырас, булардын чыгармачылык репертуары көп кырдуу тематиканы камтып, коомдук турмуштун ар кандай көрүнүштөрүн ырдашты, бирок, жалпы сомосунан алып караганда ислам дини булардын чыгармачылыгында доминанттык мүнөзгө ээ болуп, аларды молдо атыктырган да диний ишенимдердин үстөмдүк кылганы болду.

Ириде, булардын мурастарынын мындай мүнөз күтүп калганына бир катар өбөлгөлөр себеп болгонун айтуу зарыл. Биздин баамыбызда, биринчиден, бул акындардын жашынан мечит менен байланышта болуп, медреселерден билим алганы болду, ал эми андай жерлерде диний окуу (теология) өкүм сүргөнү белгилүү. Экинчиден, кат сабаты арабча ачылган бул акындардын колуна түшкөн курандан тартып, башка адабияттар бүт бойдон ислам динин даңазалаган эмгектер эле. Үчүнчүдөн, алар чыгыш классикалык поэзиясынын чыгармачылык таасиринде калышты, ошонун таасиринде ыр токушту, ал эми ал классикалык поэзия дээрлик теологиялык багытта болгону белгилүү. Төртүнчүдөн, ал акындардын көбүнүн ата-бабасы, бүтүндөй мууну молдолордон болушкан, демек, ата салтын улантып, булар да диний билим алышы керек эле. Ал эми ар кандай чыгармачылык автордун жан-дүйнөсүн, түшүнүктөрүн, билим-дасмиясын чагылдырат.

Мындай өбөлгөлөрдөн четте калбаган, чыгармачылыгында диний окуу басымдуу орунда турган Нурмолдо акындар поэзиясынын дагы бир өкүлү айтылуу Арстанбектин баасында «адигине Нурмолдо, аят сөзү бир жорго, аны тойдо көргөмүн, атайлап көңүл бөлгөмүн, молдолугу бар экен, нур бетинен төгүлгөн, сымбаты ашкан жан экен, шарияттан шар экен, сөз өктөмүн кетирбес, сүйлөгөнү курч экен, пайгамбардын тарыхын, балкып ырдап турганда, кол жетпеген мүлк экен», – деген тараза басар баа алат. Ал эми Коргол ырчы:

«Кашмирди айтса төрт күнү, көргөн киши жашыган, ажыны ырдап алты күн, ансайын сөзү ташыган», – деген баасын бериптир. Нурмолдону өзүнүн устаты катары терең урматтап, сабатсыздыгын жойгон, илим үйрөткөн агайы, окутуучусу экенин айта жүргөн Жеңижок да минтип ырдаган экен:

Пайгамбар мөөрүн көрсөткөн,

Карматып калем оң колго.

Илимий жолго жетелеп,

Тай-тайлаткан

Нурмолдо.

(О.Соороновдон)

Нурмолдонун чыгармачылыгында диний мотив өзгөчө орун тапкандыгын, жана да бул акындын өлүмдүн актыгын, адам өмүрү акыры өлүм менен бүтөөрүн түшүнгөн материалист адам экенин даана далилдеш үчүн адабиятчы Омор Соороновго дагы кайрылалы: «Пенде» деген ырдын темасы, койгон максаты илгертен келе жаткан өмүр, өлүм жөнүндөгү традициялык ырлардан айырмаланбаганы менен, маани туюндуруу айрым учурларды көркөмдөп берүү, сөздөрдү ыргакка салуу жагынан бир топ ийгиликтери бар. «Каза жетип, күн бүтсө, өтөбүз бир күн жалгандан» дегендей маанидеги саптардан башталып Нух пайгамбардан тартып, Ибраим, Ысмаил, Муса, Иса, Мухаммат пайгамбарлардан тартып, Азирети Мустафа (Мухаммат) пайгамбардын төрт жолдошу (Абубакир, Омор, Осмон, Али) жана андан берки канчалаган улуу инсандар бул дүйнөдөн өткөндүгүн санап келип:

Бул жалганчы дүйнөдө,

Өлбөйт эмес өлөбүз.

Акыры башка бир нокто,

Пандаликка көнөбүз, –

деп, ар адамдын башына өлүм келээрин, ошого даярдануу керектигин, башкача айтканда, адамдык парзды аткаруу, иманга келүү зарылдыгын айтат» [2: 201 б.].

Эгерде коомдук аң-сезимдин формаларына илим тармактарын, билим берүү, агартуу тармагын, нрава (адеп-ахлак) жана моралды, маданият менен

искусствону, саясат менен идеологияны, диний ишенимдерден киргизсек, турмуштагы бул тармактардын баары «XIX кылымдын тунгуч агартуучусу жана даанышман педагогу» (С.Байгазиев) Нурмолдонун чыгармачылыгында абдан жеткиликтүү көркөм формада чагылдырылган. Муну дагы бир жолу заманызыдын белгилүү публицисти, филология илимдеринин доктору, профессор Советбек Байгазиев газета-журналдардын беттеринде жарыялаган макалалар серияларында жана 2005 - жылы басмадан жарык көргөн китепчесинде мыкты аргументтер менен далилдеди.

Профессор С.Байгазиев Нурмолдону акын гана эмес, мударис-аалым, агартуучу, даанышман жана педагог, ислам маданиятын мыкты өздөштүргөн диний билими терең адам катары мүнөздөйт. Нурмолдо кеңири караганда сөздүн анык маанисиндеги агартуучу болгон. Ал тарыхтан, динден, философиядан, адабияттан билгендерин, китептен окугандарын жалпы журтка ыры менен да, сөзү менен да пропагандалап, элдин көзүн ачууга, түшүнүгүн кеңитүүгө, калкты адеп-ахлак жактан тазартууга аракет кылган. «Аныгын окуп китептен, айтпай койсок айыптыр, кызык китеп жаншерик, куржунуңа салып жүр», – деп ал бекеринен элге ырдаган эмес» [3 : 15 б.].

Жазгыч акындардын дагы бир ири өкүлү Тоголок Молдо башкалардан айырмаланып көбүрөөк жашады, чыгармачылыкка да кыйла эрте аралашты, демек, башкаларга караганда көбүрөөк мурас калтырды. Дегинкиси, анын артыкчылыгы башкаларга караганда көбүрөөк калтырган мурасынын санында деле эмес, балким, ар кандай тематикага бай, кенен диапазонундадыр. Анын мурастарынан илим, билим берүү, агартуучулукту, саясий-социалдык, идеологиялык мотивден, маданият, искусство, диний ишенимдерге чейинки кеңири теманы, оозеки адабияттын салтынан тартып, профессионал жазма поэзиянын үлгүлөрүнө чейинки классикалык мурасты көрүүгө болот. Ырас, Тоголок Молдо жөнүндө көп жазылды, том-том изилдөөлөр жүргүзүлдү, башкасын айтпаганда да, ушул

макаланын автору кандидаттык диссертациясынын бир главасын Тоголок Молдонун чыгармачылыгына арнаган, анын чыгармачылыгы боюнча беш – алты илимий макала жарыялаган. Бул жерде анын жазгыч акын катары коомдук аң-сезимдин айрым формаларын өз чыгармачылыгында чагылдырганы тууралуу сөз кылып жатып, ал боюнча изилдөөлөрдөн мисал келтирбей коюу мүмкүн эмес. «Кыргыз адабияттынын тарыхы» аттуу фундаменталдуу академиялык басылма минтип жазат: «Тоголок Молдонун аллегориялык ыкма менен түзүлгөн «Куштардын аңгемеси» аттуу ири поэмасы журт бийлөөчүлөрүн сынга алып, ашкерелөөчү мүнөзгө ээ. Чыгармада булбул, буудайык, бүркүт, карчыга, кыргый, жагалмай, турумтай жана башка куштардын суу куштарына көрсөткөн зордук-зомбулугун, жырткычтыгын баяндай келип, «алардан кутулуунун амалын табалы» деп, акыл салат. Кенешке боз куштар да чакырылат, бий шайлап, сууну ээлеп менчиктеп алмак болушат. Бирок, бир бүтүмгө келе албай, ар кимиси өз көмөчүнө күл тартат. «Баарыбыздан улуубуз, калыс сөзүн айтаар», деп кузгунга кайрылышса, «акыл-эси даана экен» деп, өз баласын көрсөтүп, калыс сөздөн таят. Бийлик менен суу талашы жайынча бүтөөр эмес, «үмүт кылып бийликтен тоодак менен куу турат». Ошондо булбулдун айтканы боюнча, суу кушунан кыл куйрук, боз кушунан кара боор ат чабышка чыгат. Кимиси марага мурун келсе, бийлик да, суу ээлиги да ошол тарапка өтмөк. Жыйынтыгында, зыпылдап учуп, алдыда келе жаткан кара боорду кыл куйрук алдап, жолунан жазгырып, өзү марага биринчи келип, бийлик да, суу да куунун колуна өтүп «өлөң сазын алдырган» тоодак арманын айтып, кара боорду каргап жатып окуя аяктайт. Чыгарманын бүтүшүнө караганда коомдо суу куштары, боз куштар майда уруктардын өз ара ынтымакташып, бириге албагадыгынан улам бүркүт, карчыга сыяктуу азуулар мурункудай эле өз үстөмдүгүн сактап калгандай. Кыскасы, чыгарманын башында курч көтөрүлгөн идея жыйынтыкталып, аягына жеткирилбесе да, акындын калк арасына

биримдик, ынтымак, адилеттик, калыстык сыяктуу дидактикалык, агартуучулук идеяларды жайылтууга аракеттенгендиги байкалат» [2: 22 б.].

Коомдук аң-сезимдин формалары көркөм өнөрдүн (искусствонун) бардык түрлөрүнүн темасы менен мазмунунан туруктуу түнөк таап, негизги чагылдыруучу темасына айланганы белгилүү. Бул көрүнүш айрыкча акындык поэзияга мүнөздүү экени да түшүнүктүү, буга бир катар өбөлгөлөрдүн болгону да белгилүү.

Ырас, чыгармачылыктын ар кандай түрү кандай жанра болбосун оозеки адабияттан акындык поэзияга акырындап эволюциялык жол менен өткөн учурда өзүнүн салтка айланган жалпылык касиетин жоготпой туруп, жекелик (чыгармачылыктагы индивидуалдык) белгилерге ээ болот, демек, ар бир акын ошол чыгармасына өзүнүн жеке түшүнүктөрүн, дүйнөтаанымын, мамилесин билдирет, бул бир. Экинчиден, акындык өнөрдөгү ар бир чыгарма элге конкреттүү бир эл акынынын (чыгармачыл инсандын) ысымы менен таркайт. Жогоруда айтылгандарды далилдүү мисалдар менен тастыкташ максатында филология илимдеринин доктору, профессор А.Акматалиевдин «Үйлөнүү үлпөт салты жана ыры» аттуу чакан эмгегинен айрым пикирлерди келтирели: «Кыргыз элинде байыркы мезгилдерден бери эле үй-бүлөлүк мамилени, күйөө менен аялдын жүрүм-турумун (бул тема оозеки адабиятта да, акындык поэзияда да салтка айланган темалардан – А.Т.) сыпаттаган макал-ылакаптар турмуш-тиричиликте активдүү колдонулуп келе жатат. Макал-ылакаптардын тарбиялык мааниси кайсы гана коом болбосун актуалдуу экендиги айтпаса да түшүнүктүү». Үй-бүлөлүк мамилелер акындар поэзиясынан да кеңири орун алган. Калыгул менен Арстанбектин, Молдо Кылыч менен Жеңижоктун, Токтогул менен Тоголок Молдонун, Калык менен Барпынын ыр саптарында эркек менен аялдын (үй бүлө, демек, мамлекет проблемасы – А.Т.) ортосундагы мамиле таамай айтылган. «Калыгулда: Кызды мээнет чырмаса, атасынын төрүндө, көп

отуруп, кор болот. Кадырын жеңе билбесе, бойго жеткен кыз карып. Катынды мээнет чырмаса, каяша айтат эрине. Жакшы катын белгиси, булгаары болот териси, Мырза болот эриси, ошол эрдин ырысы. Катынын каадалуу болсо, айылың жаймалуу болот. Арстанбекте: Ажаан чыкса катынын, акыл-сөзгө кирбесе, ажылдап беттен сүйлөсө, анын жайы кара жер. Санжырасы сан болсо, сарамжалы мол болсо, салтанаты зор болсо, ал-жакшы аялдын белгиси. Барпыда: Өтө чыгат өпкөңө, тилинде бар найзасы. Жакшы кыз эне-атанын ырыскысы, турмуштун тунук, таза уюткусу. Тоголок Молдодо: Кесирдүү жаман катындан, келте ооруган дарт жакшы. Кужуру бар жигитке, кубанычы болор кыз жакшы, азамат болсо тийгениң, армансыз дүйнө жыргалы ай» [4: 98-99 бб.] Дегинкиси, акындар чыгармачылыгындагы үй-бүлө, андагы ынтымак, бирин-бири түшүнө билүү (жалпы эле адамдар арасында), адамдын жүрүм-туруму, өзүн-өзү алып жүрүүсү, мораль-нравасы жөнүндөгү түшүнүктөр ар бир акындын чыгармачылыгында негизги, өзөк темалардын бири болгон, муну менен жогоруда ысымдары саналган инсандар гана чектелген деп айтуу калыстык эмес. Ошентип, акындык поэзия үй-бүлө проблемасын чыгармачылыкта чагылдыруу менен жалпы мамлекеттүүлүк маселелерине чейин өркүндөтүп алып барышкан, муну төмөндө конкреттүү мисалдар менен далилдөөгө далалат жасайлы. Калыгул Бай уулу эл ичинен жерин, элин коргогон, анын эркиндиги, жашоосу үчүн күрөшкөн азамат чыкса, элдин турмушу оңолушуна шарт түзүлөөрүн, мекендин тынчтыгы камсыз болорун айтат:

Көгүчкөн учар, жем чыкса,

Көк тулпар чуркар, жер чыкса.

Көңүл тынаар, көпчүлүк,

Көзгө токтоор, эр чыкса.

Калыгулдун түшүнүгү боюнча эл ичинен ушундай азамат чыкса, «көпчүлүктүн көңүлү тынып» жакшы жашоого шарт түзүлмөгү. «Ийри жыгач түз болот, теске салып оңдосо, душманына кор болот, өз тууганын кордосо», «Тамды тешээр уурунун, сабы кыска чоту бар, боло турган жигиттин, жүрөгүндө

оту бар», «Аргымак мойнун ок кесет, азамат мойнун жок кесет», – дейт, өзүнүн терме, санат ырларында.

Элдин эркиндиги, мамлекеттүүлүктүн өз алдынчалыгы, суверендүүлүгү жөнүндө саясий түшүнүктөрүн Арстанбек Буйлаш уулу «Тар заман» аттуу казалында айтат:

Шум жалгандын белгиси-
Карагайдын таңында,
Элдик болду элибиз.
Каптаган тузду көтөргөн,
Көлүк болду элибиз.
Башка чапса, былк этпес,
Өлүк болду элибиз

Арийне, кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн саясий аренадагы түптөлүшү, бүгүнкү күндөгү анын суверендүүлүгү, «элик болгон, көлүк болгон, башка чапса кыңк этпес, өлүк болгон» элдин эркиндик менен көз карандысыздыгы акындын жан дүйнөсүн, жүрөгүн ушинтип канатканы...

Өзүнүн ички табияты, мүнөзү боюнча, мазмундук жана формалык касиеттери боюнча «Замана» адабияты, анын өкүлдөрүнүн маданий-адабий мурастары көбүнесе коомдук-саясий мүнөз күткөнү белгилүү. Андай болгон күндө, XVIII–XIX кылымдагы (XX кылымдын башын кошууга болот) кыргыз турмушунда, кыргыз коомунда болуп жаткан социалдык, коомдук-саясий, экономикалык окуяларды чагылдырган адабий агым абалдын мүнөзүнө жараша ысым алып жүрбөгөн болоор эле.

«Замана» адабиятынын дагы бир өкүлү Молдо Кылыч Шамырган уулу бир катар казалдарында (айрыкча «Чүй баяны», «Керме тоо», «Зар заман», «Зилзала», «Көл казалы») коомдук турмуш, коомдук аң-сезим, мезгилдин тарыхый мүнөзүн, социалдык проблемаларды активдүү көтөрө алган. Буга төмөнкүдөй бир жагдай өбөлгө түзгөнүн көрүүгө болот. «Кылыч Шамырган уулу кыргыз эли Россиянын букаралыгын кабылдаган кезде дүйнөгө келип, анын чыгармалары да ошол тарыхый доордо түзүлдү. Ушул тарыхый бурулуштун натыйжасында кыргыз турмушунун ар тарабында кыйла өзгөрүүлөр болду: акча мамилеси өөрчүп, шаардын өнүгүшүнө

байланыштуу соода-сатык өнүгүп, капиталисттик өнөр жай ишканалары пайда боло баштады. Мындай өзгөрүштөр, прогрессивдүү жактарына карабастан, караңгы элдин ичинде ар түрдүү жорууларды пайда кылды. Эскиликти эңсөө, жаңылыкты жерүү же ага чоочуркоо менен кароо сыяктуу толгонууларды жалгыз Молдо Кылычтан гана эмес, кыргыздын ошол учурдагы кыйла акындарынын ырларынан да байкоого болот» [5: 12 б.].

Коомдук аң-сезим, элдин турмушу, анын социалдык-саясий, экономикалык абалы, моралдык-этикалык түшүнүктөрү жөнүндөгү системалуу (ирээтке келтирилген) ойлор кыргыздын жазгыч акындарынын көч башында турган Молдо Нияздын жалпы чыгармачылыгына таандык. Ал «Насыят» аттуу көлөмдүү казалында мындай түшүнүктөрдү диний мотивде чечмелесе да, өзү жашаган доордун антагонисттик мүнөзүн ачып, социалдык теңсиздикти катуу сынга алган. Ошол эле казалда элдин кулк-мүнөзүндөгү жакшы-жаман касиеттер, жүрүм-турум сыяктуу моралдык-этикалык проблемалар көтөрүлөт. Өз элин, жерин сүйүү, аны аздектеп, кадырына жетүү сыяктуу патриоттук түшүнүктөр, мамлекеттүүлүктүн изги принциптери ар бир адамда ушуну менен бекемделери Эсенамандын ырларында да айтылат, анын:

Бирөөнүн эли эл болбойт,
Бирөөнүн жери жер болбойт.
Жалгыз адам жалганда,
Жат душманга тең болбойт, –

деген төрт гана сабында ар бир адам өзүнүн эли, жери менен бирге болушу, ошонун «суугуна тоңуп, ысыгына күйгөндө» гана аброй алышы, элде, жерде ынтымак болбосо душманына жем болору жөнүндө өзүнүн социалдык-саясий, моралдык-этикалык түшүнүктөрүн даана билгизе алган.

Акындар чыгармачылыгын изилдеп жүргөн адабияттарда белгиленгендей, «кыргыз акындарынын этикалык көз караштары негизинен тиричиликке арналып, анын ар кыл жактарын өз ичине камтыйт. Мисалы, элдик гуманизмдин чөйрөсүнөн эң оболу адамды урматтоо принцибин жогору көтөрүшкөн

(мындай гумандуу принцип айрыкча бүгүнкү күндө кыргыз мамлекеттүүлүгүн чыңдоо багытындагы адам укугун коргогон мамлекет декларациясына дал келээри түшүнүктүү эмеспи – А.Т.). Алар дүйнөдө адамдан артык эч нерсе жок экенине күмөн санашкан эмес. Ошондуктан, алардын чыгармаларында жалпы адамдык: ак ниеттик, чындык, калыстык, боорукердик, жөнөкөйлүк жана жолдошчулук сыяктуу сапаттарды даңазалоого көп көңүл бурулган. Ал эми адамдын адептүүлүгүнүн башкы үлгүсү элдин кызыкчылыгы үчүн болгон иш-аракет деп эсептешкен. Акындардын чыгармачылыгында патриоттук идеялар да кеңири орун алган. Алар элибиздин эркиндиги үчүн болгон күрөштөрдө каармандык көрсөткөн айтылуу баатырлардын сын-сыпаттары аркылуу эл, жер үчүн күрөшүүгө даяр туруу сезимин өнүктүрүүгө умтулушкан. Алар элибиздин алдыңкы, прогрессивдүү, муундан-муунга өтүп келе жаткан салтынын бири – улууну сыйлоону, урматтоону өзгөчө белгилешкен [5:17-1866.]. Жогоруда ысымдары аталып, чыгармаларынан айрым мисалдар келтирилген эл акындарынан башка да ондогон эл ырчыларынын чыгармачылыгындагы тематикалык багыт барып-келип, социалдык-саясий темага, моралдык-этикалык, патриоттук-гуманисттик, элдин, жердин эркиндиги, демек, коомдук-саясий жана социалдык проблемаларды көтөргөн идеялары системалуу түрдө, ыраатталган абалда берилген. Мындай эл акындарынын катарына Молдо Нияз, Нурмолдо, Алдаш Молдо, Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Ниязалы Молдо, Эсенаман, Нишан Молдо, Жеңижок, Нурдин Молдо, Токтогул, Эшмамбет, Коргол, Байымбет, Барпы, Калык, Осмонкул, Токторалы, Ысак, Абылкасым жана башкалардын ысымдарын кошууга болоор эле. Арийне, ошондо гана мамлекеттүүлүктү чыңдоого, анын эркиндигин, көз карандысыздыгын, суверендүүлүгүн камсыз кылууга, ынтымак-тынчтыкта жашоого шарт түзүлөөрү бышык, мындай

идеяларды берген ар бир чыгармачыл инсан учурда коомдун аң-сезимин ээлеп, элдин социалдык турмушунун урунттуу жактарын көрсөтүп турган мындай маселелерди өз чыгармаларынын объектисине айландырбай, аларды ар тараптуу чагылдыра албай койбойт эле. Ошентип, акындык поэзия коомдук аң-сезимдин саясат, идеология сыяктуу формаларын активдүү чагылдырып бергени менен кыргыз адабиятынын тарыхында бай тематикалуу, өзүнчө бир тилкени түзгөн адабий мураска айланды.

Көркөм ойлоонун бир формасынан экинчи бир формасына өтүүдө (фольклордогу салттуу ойломдон акындык поэзиядагы индивидуалдык жеке ойломго) атайы изилдөөнү талап кылган өзгөчөлүктөр, методологиялык негиздер жана теориялык маселелер бар. Бул жаата С.Искендерованын аталган диссертациясы [6: 286 б.], ал боюнча жазылган авторефератындагы изилдөөнүн милдеттеринен да даана көрүүгө болот. Диссертант «бир типтеги көркөм ойлоодон экинчи типтеги көркөм ойлоого өтүүдөгү процессти анализге» алат, анын татаалдыгын жана өзгөчөлөктөрүн аныктайт, «алардын ортосундагы мезгил аралыгын» белгилейт, фольклордон жазма адабиятка өтүүдөгү улуттук адабияттын өзгөчөлүгүн ачуу менен фольклордук типтеги жаңы кол жазма адабияттын табиятын» мүнөздөйт, «коллективдүү чыгармачылыктан индивидуалдуу чыгармачылыкка өтүүнүн жолдорун иликтөө менен эки көркөм системанын мүнөздүү болгон туруктуу белгилерин жиктейт, ажыратат» [6: 115 б.], жалпылап келип, диссертант салттуу чыгармачылыктан жеке, индивидуалдык мүнөз күткөн чыгармачылык формага өтүүнүн эволюциялык процессин белгилейт. Бул маселени андан ары тереңдетүү, салттуулук: жалпылык менен жекелик белгилердин ички картинасын ачып берүү адабияттаануу илиминде эми колго алынат деген ой бар.

Адабияттар:

1. Юнусалиев Б.М. Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Нияза // Тюркологические исследования. – Фрунзе, 1970. – 262 с.
2. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. 1 том. – Фр., 1987. -821 б.
3. Байгазиев С. Нурмолдо – XIX кылымдын тунгуч агартуучусу жана даанышман педагогу. – Бишкек: Эркинтоо, 2005. – 51 б.
4. Акматалиев А. Үйлөнүү үлпөт салты жана ыры. – Бишкек: Шам, 2002.
5. Жеенбаев Г.Т. Молдо Нияздын акындык чеберчилиги: Филол. илим. канд. дисс. автореф. – Бишкек, 2008. – 24 б.
6. Искендерова С. Индивидуалдуу чыгармачылык жана фольклор: проблеманын эволюциясы. Филол. илим. докт. дисс. – Бишкек, 2007. – 289 б.

МАЗМУНУ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

МУГАЛИМДЕРДИН АВГУСТ КЕНЕШМЕСИНЕ

1. Турдугулов А. - КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ОКУТУУ ОРУС, ӨЗБЕК, ТАЖИК ТИЛДЕРИНДЕ ЖҮРГҮЗҮЛГӨН МЕКТЕПТЕРДИН V - XI КЛАССТАРЫ ҮЧҮН КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫН ОКУТУУ БОЮНЧА 2022-2023-ОКУУ ЖЫЛЫНА КАРАТА МЕТОДИКАЛЫК СУНУШТАР.....	2
<u>ПЕДАГОГИКА ИЛИМДЕРИ</u>	
<u>ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ</u>	
<u>PEDAGOGICAL SCIENCE</u>	
2. Оторбаев Б. К., - «ИНТЕРАКТИВ» ТҮШҮНҮГҮ ЖАНА ОКУТУУДАГЫ ИНТЕРАКТИВДҮҮЛҮК: АДАБИЯТТЫ МЕКТЕПТЕ ИНТЕРАКТИВДҮҮ ОКУТУУ.....	8
Оторбаев Б. К., - ПОНЯТИЕ «ИНТЕРАКТИВ» И ИНТЕРАКТИВНОСТЬ В ОБУЧЕНИИ: ИНТЕРАКТИВНОЕ ПРЕПОДАВАНИЕ ЛИТЕРАТУРЫ В ШКОЛЕ.....	8
Otorbaev B. K., - THE CONCEPT OF "INTERACTIVE" AND INTERACTIVITY IN LEARNING: INTERACTIVE TEACHING OF LITERATURE AT SCHOOL.....	8
3. С.А.Одокозова, - ТИЛДИ БӨТӨН ТИЛДҮҮЛӨРГӨ ҮЙРӨТҮҮДӨ КӨРКӨМ ТЕКСТТЕРДИ КОЛДОНУУНУН МААНИСИ ЖАНА ЫКМАЛАРЫ	17
С.А.Одокозова, - ЗНАЧЕНИЕ И МЕТОДЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА В ОБУЧЕНИИ ИНОЯЗЫЧНЫХ СТУДЕНТОВ.....	17
S.A.Odokozova, - Meaning and methods of using literary text in teaching foreign language students.....	17
4. Дүйшекеева Н.Б., - КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДА УЛУТТУК БОШТОНДУК КӨТӨРҮЛҮШТҮ ЧАГЫЛДЫРГАН ЧЫГАРМАЛАРДЫ ӨЗДӨШТҮРҮҮНҮН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ.....	22
Дүйшекеева Н.Б., - ТЕХНОЛОГИИ ОСВОЕНИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ОТРАЖАЮЩИХ НАЦИОНАЛЬНУЮ ВОСТАНИЮ В КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ.....	22
Duyshekeeva N.B., - TECHNOLOGIES OF MASTERING WORKS REFLECTING A NATIONAL TRAGEDY IN A SCHOOL COURSE KYRGYZ LITERATURE.....	22
5. Рыспек кызы Айжамал - НАУЧНО-ПОПУЛЯРНЫЕ ТЕКСТЫ КАК ОДНА ИЗ РАЗНОВИДНОСТЕЙ ФУНКЦИОНАЛЬНОГО СТИЛЯ ЯЗЫКА.....	28
Рыспек кызы Айжамал - ИЛИМИЙ-ПОПУЛЯРДУУ ТЕКСТТЕР ТИЛДИН ФУНКЦИОНАЛДУУ СТИЛИНИН БИР ТҮРҮН ТҮЗӨТ.....	28
Ryspek kyzy Aizhamal - POPULAR SCIENTIFIC TEXTS AS ONE OF THE VARIETY OF THE FUNCTIONAL STYLE OF THE LANGUAGE.....	28
6. Касмалиева А.С., Сейтказиев М.Т., Л.И. Губанова, Н. С. Белькова, Л. А. Николаева, - ЖЕКЕ АДАМДЫН ДЕНЕ ТАРБИЯСЫН КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ПРИНЦИПТЕРИ.....	31

Касмалиева А.С., Сейтказиев М.Т., Губанова Л.И., Белькова Н.С., Николаева Л.А., - ПРИНЦИПЫ ФОРМИРОВАНИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ЛИЧНОСТИ	31
Kasmalieva A.S., Seitkaziev M.T., Gubanova L.I., Belkova N.S., Nikolaeva L.A., - PRINCIPLES OF FORMATION OF PHYSICAL CULTURE OF THE INDIVIDUAL.....	31
 7. Касмалиева А.С., Сейтказиев М.Т., Л.И. Губанова, Н. С. Белькова, Л. А. Николаева, - ИНСАНДЫН ДЕНЕ ТАРБИЯСЫН КАЛЫПТАНДЫРУУ АРКЫЛУУ ОКУУЧУЛАРДЫ РУХАНИЙ-АДЕП-АХЛАКТЫК ЖАКТАН ӨНҮКТҮРҮҮ ЖАНА ТАРБИЯЛОО.....	37
Касмалиева А.С., Сейтказиев М.Т., Губанова Л.И., Белькова Н.С., Николаева Л.А., - ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОЕ РАЗВИТИЕ И ВОСПИТАНИЕ ШКОЛЬНИКОВ ЧЕРЕЗ ФОРМИРОВАНИЕ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ЛИЧНОСТИ.....	37
Kasmalieva A.S., Seitkaziev M.T., Gubanova L.I., Belkova N.S., Nikolaeva L.A., - SPIRITUAL AND MORAL DEVELOPMENT AND EDUCATION OF SCHOOLCHILDREN THROUGH THE FORMATION OF PHYSICAL CULTURE OF THE INDIVIDUAL.....	37
 8. Карамолдоев Ж.Ж., Абдраимова Р.Ж., Кыдыралиев М.Н. - ВОЗМОЖНОСТИ ОБУЧЕНИЯ И ПРОВЕДЕНИЯ ТУРИСТИЧЕСКИХ МАРШРУТОВ НА ОСНОВЕ МЕСТНЫХ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ	43
Karamoldoev Zh.Zh., Abdraimova R.Zh., Kydyraliev M.N. - OPPORTUNITIES FOR TRAINING AND CONDUCTING TOURIST ROUTES BASED ON LOCAL GEOGRAPHICAL FEATURES.....	43
<u>АДАБИЯТ ТААНУУ</u>	
<u>ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ</u>	
<u>LITERARY STUDIES</u>	
 9.Турдугулов А. Т., - АКЫНДЫК ПОЭЗИЯДАГЫ САЛТТУУЛУК: ЖЕКЕЛИК ЖАНА ЖАЛПЫЛЫК БЕЛГИЛЕР.....	48
Турдугулов А. Т., - ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ТРАДИЦИИ В АКЫНСКОЙ ПОЭЗИИ: ИНДИВИДУАЛЬНОСТЬ И ТРАДИЦИОННОСТЬ.....	48
Turdugulov A. T., - ARTISTIC TRADITIONS IN AKYN POETRY: INDIVIDUALITY AND TRADITION.....	48
 10. Турдугулов А. Т.,Тайтелиев Ч.А., - КООМДУК АҢ – СЕЗИМДИН ФОРМАЛАРЫНЫН АКЫНДЫК ПОЭЗИЯДА КӨРКӨМ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНЫШЫ.....	53
Турдугулов А. Т., Тайтелиев Ч.А., - ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ФОРМ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ В АКЫНСКОЙ ПОЭЗИИ.....	53
Turdugulov A. T., Taiteliev Ch.A., - ARTISTIC TRANSFORMATION OF FORMS OF SOCIAL CONSCIOUSNESS IN AKYN POETRY.....	53
11.	